

GÖTEBORGS UNIVERSITETSBIBLIOTEK

100148 4248

V

Pedagogiskt program för fritidshem

TILLHÖR REFERENSBIBLIOTEKET
UTLÅNAS EJ

Kommunala råd från
socialstyrelsen
1988:7

roplan

pedagogiskt
k 18

Pedagogiska biblioteket

Obk bkt

Ex 18

Allmänna råd från socialstyrelsen

Pedagogiskt program
för fritidshem

Första upplagan, åttonde tryckningen

ISBN 91-38-11059-8

ISSN 0280-0667

Modin-Tryck AB, Stockholm, juli 1995

Förord

Riksdagen beslutade våren 1987 om mål, innehåll och former för den framtida fritidshemsverksamheten och att det ska finnas ett pedagogiskt program för denna verksamhet. Alla skolbarn i fritidshem, utvidgad syskongrupp och öppet fritidshem ska få del av programmet. I augusti samma år fick socialstyrelsen regeringens uppdrag att utarbeta ett pedagogiskt program för fritidshem.

Ett förslag till pedagogiskt program för fritidshem publicerades i april 1985 och blev föremål för en omfattande remissbehandling. En sammanställning av remissvaren gavs ut i juni 1987, socialstyrelsens PM 163/87. Remissvaren och riksdagsbehandlingen av regeringens proposition 1986/87:117 har legat till grund för det färdigställda programmet. Den pedagogiska tradition som finns i personalgrupper och verksamhetsformer har tillsammans med nya erfarenheter och kunskaper om barn och fritidshem tagits till vara i programarbetet.

Programmet har utarbetats inom socialstyrelsen med hjälp av en expertgrupp. Socialstyrelsens pedagogiska råd och en särskilt tillsatt referensgrupp med representanter för Svenska Kommunförbundet, Svenska Facklärarförbundet, Svenska Kommunalarbetareförbundet, Skolöverstyrelsen och Universitets- och högskoleämbetet har givit synpunkter under programarbetets gång. Dessutom har experter knutna till kommuner och högskolor lämnat synpunkter på delar av materialet. För det slutliga innehållet svarar dock socialstyrelsen.

Det pedagogiska programmet för fritidshem vänder sig i första hand till de förtroendevalda, förvaltningsledning och föreståndare för fritidshem, men också till fritidshemmens personal i övrigt, föräldrar samt utbildare av personal för fritidshem och övrig barnomsorg. Programmet är även av intresse för personal inom förskola och grundskola, forskare inom barnomsorgsområdet och andra – t ex de inom kulturnämnder, fritidsnämnder, organisationer och föreningar – som arbetar med eller för barn i åldersgruppen 7–12 år. Kompletterande material för fritidshemmens personal publiceras inom socialstyrelsens serie "Arbeta i barnomsorgen" som behandlar metod- och innehållsfrågor mer ingående. Dessutom framställs annat slag av fortbildande material (skrifter, filmer m m).

I socialstyrelsens expertgrupp har ingått: *Gunilla Dahlberg, Björn Flising, Harold Göthson, Ove Karlsson, Jan Olsson och Annagreta Segerberg* samt som adjungerad *Elsa Wabrby*. I socialstyrelsens arbetsgrupp har ingått: *Sigbrit Wollbrand och Inga-Lill Wener*.

Socialstyrelsen i juli 1988

Maj-Britt Sandlund.

Maj-Britt Sandlund

A handwritten signature in black ink, appearing to read 'Göran Johansson'. The signature is fluid and cursive, with a long horizontal stroke extending to the right.

Göran Johansson

Innehåll

Förord 3

Inledning 7

1. Barns fritid 9

Barns livsvillkor i ett föränderligt samhälle 9

Barns utveckling, en gemensam angelägenhet för familjen, kommunen och staten 11

Olika sektorer men likartad målsättning 12

Fritidsverksamhet för alla barn 13

Kommunens ansvar för barns fritid 14

2. Det pedagogiska programmets roll och uppgift 16

Fritidshemmets verksamhet – ett gemensamt ansvar för staten, kommunen och personalen i fritidshemmet 16

Ett ramprogram för fritidshemmets pedagogiska verksamhet 17

3. Fritidshemmets pedagogiska verksamhet 19

Mål 21

Fritidshemmets uppgifter 22

Kommunens ansvar 24

Barns utveckling 24

Barns utveckling och socialisation – ett växelspel mellan barn och omgivning 25

Centrala inslag i barns utveckling i 7–12-årsåldern 26

Kommunens ansvar 30

Innehåll 31

Natur 31

Kultur 33

Samhälle 36

Kommunens ansvar 40

Arbetsätt 40

Ett aktivt och demokratiskt arbetsätt 40

Gruppriktad verksamhet 42

Barnens lek och egen verksamhet 43

Ett temainriktat arbetsätt ger helhet och sammanhang 44

En del barn behöver särskilt stöd för sin utveckling	45
Fritidshemmet ska stödja barnens språkliga och kulturella identitet	46
Lokaler, miljö och material	47
Fritidshemmet och föräldrarna	48
Samarbete och samverkan – metoder för att få en bättre verksamhet för barnen	51
<i>Kommunens ansvar</i>	54
Sammanfattande principer för den pedagogiska verksamheten	55
<i>4. Planering av fritidshemmets pedagogiska verksamhet</i>	57
Personalen ska planera fritidshemmets verksamhet i samråd med föräldrarna och barnen	58
Föräldrarna – ett stöd för verksamheten	59
Planering på både kort och lång sikt	59
Utvärderingen ska resultera i en utvecklingsplan	60
<i>Kommunens ansvar</i>	62
<i>5. Kommunen har ansvar för ledning och utveckling av verksamheten</i>	63
Barnomsorgens styrnings- och ledningsorganisation	64
De förtroendevalda	65
Ledningsorganisationen	65
Personal	69
Personalens utbildning	69
Personaldimensionering	69
Personalens planering	70
Barngruppen	70
Gruppsammansättning, gruppstorlek m m	70
Barn som behöver särskilt stöd	71
Barn från olika kulturer	72
Fortbildning, vidareutbildning, personalutveckling	74
Personalutveckling	74
Fortbildningsplanering	75
Kommunalt utvecklingsarbete	76
Handledning och konsultation	77
Fritidshemmet och föräldrarna	77
Kommunal samordning, samverkan och samarbete	78
Samverkan med förskolan	79
Samverkan med skolan	79
Samverkan med andra verksamheter	79
Lokaler, miljö och material	80
Kommunala riktlinjer	81
Riktlinjernas status och karaktär	81
Riktlinjernas innehåll	82

Inledning

Ett pedagogiskt program med bred inriktning

Fritidshemsverksamhet är det samlande begreppet för samhällets omsorg om barn i 7–12-årsåldern före och efter skoldagen. Verksamheten riktar sig till barn som har behov av omsorg, stöd och stimulans utöver vad hemmet och skolan kan erbjuda. Fritidshemsverksamheten omfattar fritidshem i olika former, familjedaghem och viss öppen fritidsverksamhet.

Enskilda fritidshem kan vara avsedda för hela eller delar av denna åldersgrupp och även vara integrerade med annan verksamhet, så att också barn i andra åldrar finns med. För de äldre barnen i åldersgruppen förekommer verksamhet som endast är öppen under eftermiddagstid och ibland har andra beteckningar som eftermiddagshem, fritidsklubb och liknande. Under förutsättning att syftet är att ge förlöpande omsorg i enlighet med socialtjänstlagen är det pedagogiska programmet för fritidshem tillämpligt även i denna verksamhet.

I den öppna fritidsverksamheten är barnen inte inskrivna. Den vänder sig till barn som vistas i familjedaghem, barn med hemmavarande förälder och äldre skolbarn (10–12 år) med ett mindre omsorgsbehov. Även för den öppna verksamheten bör programmet ses som vägledande när det gäller verksamhetens mål och inriktning.

Antalet 7–12-åringar beräknas under de närmaste åren uppgå till ungefär 600 000. Sedan mitten av 70-talet har fritidshemmen byggts ut med i genomsnitt 5 000 platser per år. Om denna trend håller i sig kommer ungefär 100 000 barn att ha plats på fritidshem i början av 1990-talet. Detta motsvarar ca 16 procent av barnen i åldersgruppen 7–12 år, men utbyggnaden varierar bland kommunerna och har hittills främst gällt 7–9-åringarna. I landet som helhet omfattar fritidshemmen ungefär 25 procent och i många kommuner nära hälften av 7–9-åringarna.

Riksdagens beslut om att förskolan ska vara fullt utbyggd år 1991 kommer att innebära en ökad efterfrågan på fritidshemsplatser.

Även om antalet platser i fritidshem långt ifrån motsvarar behov och efterfrågan, så är det i många kommuner ändå en omfattande verksamhet med stor betydelse för barns fritid. Det är emellertid inte den enda fritidsverksamhet som barnen behöver ha tillgång till. Alla barn har rätt till en meningsfull fritid, vilket kräver många och varierande insatser från det offentliga samhället, från föreningar och andra orga-

nisationer, från föräldrarna och från barnen och ungdomarna själva.

Mot denna bakgrund drar socialstyrelsen slutsatsen att det pedagogiska programmet i tillämpliga delar också är användbart för andra verksamheter som barn i åldersgruppen 7–12 år deltar i under sin fritid.

I programmets inledande del behandlas därför frågan om barns fritid i ett bredare perspektiv. Kapitlet som kallas "*Barns fritid*" inleds med en beskrivning av barns uppväxtvillkor. Vidare presenteras de mål och de principer för innehåll och arbetssätt som kan utgöra grund för alla de organiserade verksamheter inom kommunen som gäller barns fritid i åldrarna 7–12 år. Här betonas alla barns rätt till en trygg och innehållsrik fritid.

I programmets övriga delar läggs tyngdpunkten på fritidshemmet och dess pedagogiska verksamhet. Programmet gäller samtliga fritidshem i landet, såväl kommunala som enskilda.

Kapitlet "*Det pedagogiska programmets roll och uppgift*" redovisar hur ansvaret för fritidshemmets verksamhet är fördelat mellan staten, kommunen och personalen och vilken uppgift programmet fyller på de olika ansvarsnivåerna.

"*Fritidshemmets pedagogiska verksamhet*" redovisar principiella ställningstaganden till målen för fritidshemmets verksamhet, anger en syn på barns uppväxtvillkor och utveckling samt principer för innehåll och arbetssätt.

"*Planering av fritidshemmets pedagogiska verksamhet*" redovisar principer för personalens planering och utvärdering av verksamheten.

I kapitlet "*Kommunen har ansvar för ledning och utveckling av verksamheten*" anges principer för det kommunala ledningsarbetet. Här redovisas också de instrument/medel som kommunen förfogar över för att kunna genomföra programmet.

1. Barns fritid

Begreppet fritid brukar allmänt avse den tid man har till förfogande till privata angelägenheter. Tid att vila, äta, sköta sitt hem och sin hygien, umgås med anhöriga och vänner och ägna sig åt sådant man själv anser vara roligt, intressant eller viktigt. För vuxna kan det vara tydliga gränser mellan arbete och fritid. För barnen är det annorlunda. De är beroende av de vuxnas tidsmönster men deras lek, arbete och andra verksamheter följer inte strikta tidsgränser, utan sker hela tiden och är viktiga inslag i en ständigt pågående utveckling.

I skolan förs barnen alltmer in i vuxenlivets uppdelning av arbete och fritid. Den markeras av bestämda tider för skoldagens början och slut och för raster i arbetet. Begreppet fritid kan för barnens del definieras som den tid då de inte är bundna av skolans lektionstider eller av det arbete med hemuppgifter som ingår i skolarbetet.

Barn utvecklas ständigt. Det är viktigt att de både i skolan och på fritiden kan delta i aktiviteter som kan tillgodose deras intressen och deras behov av att undersöka och pröva den värld de lever i. De behöver också tillägna sig sådana kunskaper och färdigheter som behövs för att leva väl i vårt samhälle.

Fritiden är viktig för barns liv och utveckling. För att barnen ska få goda utvecklingsbetingelser krävs ett engagemang från många parter på alla nivåer i samhället. Det behövs engagemang från föräldrar och andra vuxna och det behövs verksamheter i organisationer och i samhällets institutioner för fritid, kultur och utbildning. Det behövs också generella insatser från både statens och kommunens sida. Detta engagemang måste grundas på medvetenhet och kunskap om barns behov och förutsättningar samt om villkoren för barns uppväxt och utveckling i vårt moderna samhälle.

Barns livsvillkor i ett föränderligt samhälle

Varje barn har inneboende möjligheter att utvecklas, att förstå sig själv och sin omvärld, att själv och tillsammans med andra hantera problem, använda resurser och tillvarata livets glädjemen. Barnens utveckling sker i kontakt och samspel med människor, ting och företeelser. Härvid utvecklar barnen tanke- och handlingsmönster, kunskap och för-

ståelse i relation till vad de möter i omgivningen. De utvecklar sin egen identitet och handlingsförmåga och träder successivt in som medlemmar i olika grupper och i samhället.

Varje samhälle eftersträvar för sitt fortbestånd att på olika sätt överföra värderingar, kunskaper och handlingsmönster till den uppväxande generationen. Samtidigt sker en ständig förändring av produktionsförhållanden och människors kulturella och sociala levnadsvillkor. Varje individ och varje ny generation utvecklar delvis nya sätt att förstå och hantera den verklighet de möter, vilket bidrar till ytterligare förändring av samhället.

Barns uppväxtvillkor har förbättrats avsevärt under de senaste decennierna. Det gäller i synnerhet materiella förhållanden som mat, kläder, bostad, böcker, leksaker med mera. Hälso- och sjukvård och socialförsäkringar ger en trygghet som varit okänd i tidigare generationer. Trots detta tillhör barnfamiljerna generellt sett de ekonomiskt svagaste grupperna i samhället. Många familjer, inte minst invandrarfamiljer, har dessutom upplevt stora sociala och kulturella förändringar.

Samhällsförändringarna har gått snabbt. Idag växer barn upp i ett samhälle som i många avseenden är annorlunda än då deras föräldrar var barn. Vuxnas erfarenheter av den egna barndomen kan därför inte ge tillräckliga insikter om barnens verklighet. Familjeliv, yrkesliv och övrigt samhällsliv är åtskilda. De flesta barn får sällan direkta och konkreta upplevelser av yrkeslivet, av vägen från produktion till konsumtion eller av hur samhällets olika delar hör ihop.

Barnen idag får i gengäld mycket information genom olika medier, som ger dem en mängd intryck att sortera och försöka foga in i ett sammanhang. De får inblick i personliga och globala problem som tidigare var okända eller förbehållna vuxna. Massmedia har också bidragit till ökad internationalisering. Tillsammans med de senaste årtiondenas invandring är nu variationen större än tidigare vad gäller språk, traditioner, normer och värderingar i samhällets sociala och kulturella liv.

Med fortsatt samhällsutveckling ställs både barn och vuxna inför ytterligare förändringar inom natur, kultur och samhälle. Förändringar som kan ge nya möjligheter men som också kan komma att ställa nya krav på livsmönster och påverka levnadsstandarden.

Det har även skett förändringar i föräldrars arbetsförhållanden. Å ena sidan har arbetstidsförkortningar och hushållsarbetets rationalisering givit de flesta föräldrar mer tid att ägna åt barn, familj och fritid. På andra sidan har nästan alla föräldrar numera förvärvsarbete utanför hemmet, varför det inom familjens ram inte alltid finns någon vuxen hemma när barnen är lediga från skolan.

Barns utveckling – en gemensam angelägenhet för familjen, kommunen och staten

Familjen är samhällets grundläggande enhet för barnens uppväxt, men behöver i dagens samhälle stödjas och kompletteras. Samhällsutvecklingen ställer krav på ett ökat engagemang från stat och kommun för att ge barnen omsorg och stimulans.

Det ligger också i alla samhällens intresse att barnen får en god och stimulerande uppväxtmiljö och att de tillägnar sig grundläggande kunskaper, färdigheter, normer och värderingar, så att de socialt och kunskapsmässigt kan fungera som individer i grupper och i samhället.

Det stöd och den stimulans barnen kan få i sitt dagliga liv varierar mellan olika delar av landet, mellan stad och landsbygd, mellan olika delar i samma kommun och mellan olika bostadsområden. Det råder också olikheter mellan familjer och därmed vilka kontakter barn får med människor, ting och företeelser i omvärlden.

Föräldrarna och barnen kan uppleva samhällets resurser i form av barnomsorg, lek- och fritidsmiljöer, utbildning och arbete som stöd och rättigheter. Men statliga och kommunala insatser kan också upplevas som krav och kontroll. Detta är viktigt att beakta vid planering och genomförande av insatser för barns fritid. Föräldrar och barn som av olika skäl kan ha svårt att hävda sina behov bör särskilt uppmärksammas. Alla ska ha reella möjligheter att ta till vara samhällets resurser på sina villkor.

Barn behöver vuxna och kamrater som stöd för sin utveckling

För barn i 7–12-årsåldern är vuxenkontakt och vuxenledd verksamhet under fritiden av betydelse för trygghet och stabilitet i tillvaron och för stöd och stimulans i deras utveckling. Med stigande ålder ändras emellertid karaktären av den vuxenkontakt och -ledning som barnen har behov och intresse av.

De yngre barnen i denna åldersgrupp är fortfarande i stort behov av direkt stöd och hjälp från vuxna. Efterhand kommer kamrater och olika aktiviteter mer i centrum för barnens intresse. Med sina ökande fysiska, intellektuella och sociala förmågor vill de undersöka och pröva allt vad omgivningen har att erbjuda av verksamheter, miljöer och andra resurser.

De äldre barnen tycker om att sitta och prata, läsa, lyssna på musik, engagera sig i föreningslivet, delta i lagsporter m m. De börjar också utveckla mer specialiserade intressen, som de kanske bär med sig in i tonårstiden.

Tonåren är den period då utvecklingen mer markant karakteriseras av frigörelse från vuxenauktoriteter samt sökandet efter en egen identitet i ungdoms- och vuxenkulturen. Denna utveckling påbörjas för många barn redan i 10–12-årsåldern.

I barnens fritidsverksamheter är kamratgruppen viktig. Utöver att ge glädje och gemenskap är umgänget med jämnåriga också ett viktigt led i barnens begynnande frigörelse från det nära beroendet av föräldrar och andra vuxna. Tillsammans med kamrater får barnen möjligheter att på en jämlik nivå utveckla former för samvaro, arrangera aktiviteter, ta till sig och bearbeta erfarenheter, ta hänsyn till medmänniskor och förstå sig själva i relation till andra. Dessa aspekter är viktiga för barnens utveckling av en egen identitet och för deras förmåga att leva ett aktivt liv i samhället tillsammans med andra.

Möjligheten att vara tillsammans med kamrater är ofta den viktigaste drivkraften till att barnen deltar i organiserade aktiviteter. Kamratgruppen kan därför vara en naturlig enhet i aktiviteter som arrangeras av vuxna, men kamratgruppen måste också få stort utrymme för egna aktiviteter utan direkt vuxeninblandning. Vuxna har dock ansvaret att på olika sätt ge sådant stöd att jämlikhet och solidaritet kan utvecklas både inom och mellan kamratgrupperna.

Tryggheten i att ha kontinuerlig vuxenkontakt är viktig under hela uppväxttiden. För 7-åringen är omsorgsfunktionerna centrala. För de äldre barnen är den vuxnes roll för att initiera och skapa resurser för olika aktiviteter oftast mer väsentlig. Med barnens ökande ålder blir den vuxne som erfaren samtalspartner också allt viktigare.

De vuxna måste uppmärksamma och kunna acceptera sina olika funktioner, dvs dels vara initiativrika och ge aktiv ledning för barnen, dels ge utrymme för barnens egna initiativ – att både vara den trygga famnen som barnen är beroende av och vara den vuxne som barnet skall frigöra sig ifrån för att på sikt kunna ta ett ökat ansvar och leva ett eget liv.

Olika sektorer men likartad målsättning

Medvetenhet om att samhället på olika sätt behöver stödja familjen och barns utveckling har lett till beslut och åtgärder både på statlig och kommunal nivå. Många organisationer och fritidsverksamheter har också som mål att stödja och engagera barn och ungdomar. Under uppväxttiden kommer därför barn och ungdomar i kontakt med många olika verksamheter, t ex barnomsorg, skola, fritidsgårdar, föreningsliv och annan ideell verksamhet.

Inom stat och kommun är ansvaret för de frågor som rör insatser

för barn och ungdom uppdelat på olika myndigheter, som var och en svarar för sin sektor, t ex socialtjänst, skola, fritid, kultur. Som regel har man också inom varje sektor ett ansvar för frågor som rör andra grupper än barn och unga.

I många kommuner försöker man finna former för samarbete och gemensamt ansvarstagande över sektorsgränserna, men varken på statlig eller kommunal nivå finns det någon samlad övergripande målsättning vad gäller barn- och ungdomsfrågor. Inom varje verksamhet finns fastställda mål. Skolans och socialtjänstens mål och intentioner finns i lagar och förordningar. Gemensamma utgångspunkter för kultur- och fritidsverksamhetens barn- och ungdomsarbete finns uttryckta i de kulturpolitiska mål som antogs av riksdagen 1974.

Många beslut i riksdag och regering har den karaktären att de sammantagna kan anses ingå i en gemensam och övergripande målsättning för all barn- och ungdomsverksamhet. Dessa mål betonar att verksamheter för barn och ungdom både ska ta utgångspunkt i och på olika sätt främja demokrati och solidaritet och verka för jämlikhet och jämställdhet i levnadsvillkor. Genom gemenskap och skapande verksamheter ska barns och ungdomars utveckling stimuleras och deras möjlighet till ett ökat ansvar och medinflytande stödjas.

Fritidsverksamhet för alla barn

På sin fritid måste barnen få omsorg och omtanke, trygghet och gemenskap. Barnen behöver ömhet, glädje, krav, uppmuntran och uppskattning i nära relationer till vuxna och kamrater. Fritiden måste innehålla vila och avkoppling, tid för reflektion och egna aktiviteter. Barnen behöver också tillgång till verksamheter som stimulerar deras kreativitet och stödjer deras intellektuella, emotionella, fysiska och sociala utveckling.

Barnen behöver ett visst mått av vuxen ledning och måste få ta del av de vuxnas kunskaper och erfarenheter. Med ökande ålder och förmåga behöver barnen också få ökat inflytande, få stöd för egna initiativ och möjligheter att arrangera och genomföra egna aktiviteter.

Vuxna som arbetar med barns fritid måste ta hänsyn till barnens egna behov, intressen och aktiviteter. De måste även känna ansvar för att barnen tillägnar sig de grundläggande värderingar som vårt samhälle vilar på och får de kunskaper som de behöver. Denna dubbla funktion är viktig för att barnen på sikt ska kunna fungera som aktiva individer i samhället, med möjligheter att själva och tillsammans med andra påverka sina livsvillkor.

Verksamheter för barns fritid bedrivs i många olika former och med

delvis olika syften. Fritidshemmen är inriktade på omsorg och stimulans för barnens hela utveckling. Andra, såsom parklek och fritidsgårdar, är mer inriktade på att tillhandahålla resurser för barns egen verksamhet. Inom föreningar och andra organisationer är man vanligtvis inriktad på avgränsade intressen och aktiviteter (fotboll, gymnastik, dans, scouting osv).

Dessa olika inriktningar och former för insatser för barns fritid fyller var och en sina värdefulla syften. Verksamheterna kan komplettera varandra, men inte ersätta varandra. Gemensamt för dem alla är att de i samverkan med hemmen ska sträva efter att öka barnens kunskaper och förmåga att förstå och hantera den värld de lever i och ge dem rikliga tillfällen till att leka, skapa, pröva sina krafter, umgås med kamrater och ha roligt. Vid planering av fritidsverksamheter måste utgångspunkterna vara de aktuella barnens behov, intressen och förutsättningar samt vilka resurser för tillsyn, omsorg, stöd och stimulans det finns i barnens närmiljö, hur dessa resurser kan användas och hur de kan kompletteras.

De flesta barn behöver en fritidsverksamhet som innefattar omsorg, nära relationer till vuxna och ett brett, allsidigt stöd för deras utveckling. Även de barn som inte har behov av en verksamhet med så bred inriktning behöver tillgång till utvecklande aktiviteter. I många bostadsområden behövs också insatser för att förbättra den yttre miljön för barns fria lek och skapande.

Kommunens ansvar för barns fritid

Föräldrarna har huvudansvaret för barnens vård och fostran. Kommunen har ansvar för att det skapas sådana förutsättningar att alla barn kan få den omsorg och den stimulans som behövs för en trygg och meningsfull fritid.

Varje kommun måste ta ställning till vilka insatser som behöver initieras, utvecklas och stödjäs för att barnens skiftande behov och intressen ska tillgodses. Insatserna bör organiseras så att skillnader i barns livsvillkor och i närmiljöns resurser blir mer utjämnade. Kommunen bör också verka för att alla vuxna som är engagerade i arbete med barns fritid får en bra arbetsmiljö och stöd och möjligheter att fullfölja de sociala och pedagogiska ambitionerna.

En samlad plan för insatser och åtgärder gällande barn och ungdom bör på sikt utarbetas i alla kommuner. Detta förutsätter att olika nämnder samverkar i planeringen.

Kommunen ska tillsammans med barnens föräldrar aktivt verka för att alla barn under sin fritid har tillgång till en utvecklande miljö där det finns

- vuxna som kan ge trygghet, stöd, stimulans och vägledning
- kamrater för socialt umgänge, för att tillsammans pröva och utveckla olika förmågor, undersöka omgivningen och dela erfarenheter med
- aktiviteter av olika slag där de kan utveckla sina mer personliga intressen, kunskaper och färdigheter
- lokaler, miljöer och material för lek och skapande.

Det är viktigt att barns fritid inte splittras på för många parter. Speciellt för de yngre barnen är det en fördel om omsorg och stimulans erbjuds i en sammanhållen verksamhet. Fritidshemmen, med inriktning på både omsorg och ett aktivt vuxenstöd för barnens allsidiga utveckling, är därför den verksamhet som bäst fyller behoven för många barn och familjer. *Fritidshem, heldags- eller eftermiddagsöppna, bör utgöra kärnan i kommunernas insatser för barns fritid.* För barn som inte har behov av den kontinuerliga omsorg som fritidshemmen ger och för skolbarn i familjedaghem, kan öppna verksamheter av olika slag – öppet fritidshem (inrymt i fritidshem, fritidsgård, skola, kvartersgård, förskola) parklek m m behövas för att berika deras fritid.

Många föreningar och organisationer bedriver verksamhet i syfte att stimulera och utveckla olika specialintressen hos barnen. Dessa utgör viktiga komplement till fritidshemmen. Både fritidshemmen och annan organiserad verksamhet behöver dessutom kompletteras med mer allmänna insatser i närmiljön för att underlätta barnens lek och skapande och deras kontakter med varierad natur och olika kultur- och samhällsföreteelser.

De principer för arbete i fritidshem som redovisas i programmet bör vara vägledande också för andra fritidsverksamheter.

2. Det pedagogiska programmens roll och uppgift

Fritidshemmens verksamhet – ett gemensamt ansvar för staten, kommunen och personalen i fritidshemmet

Staten

Riksdag och regering ansvarar för övergripande mål och riktlinjer för verksamheten. Staten ansvarar också genom speciella statsbidrag för en del av fritidshemmens kostnader, för att det finns personal med god grundutbildning samt för initiativ och stöd till forsknings- och utvecklingsarbete.

Socialstyrelsen har tillsammans med länsstyrelserna det statliga tillsynsansvaret för såväl fritidshem som övrig barnomsorg. I socialstyrelsens uppgifter ingår att utforma pedagogiskt program för fritidshemmen och att utarbeta annat vägledande material för ledningsansvariga i kommunerna och för personalen i fritidshem och annan barnomsorg. Socialstyrelsen ansvarar också för att sammanställa och sprida erfarenheter från forsknings- och utvecklingsarbete och från kommunerna i frågor som gäller barnomsorgens organisation, arbetsformer och innehåll.

Det pedagogiska programmet redovisar mål och beslut på den statliga nivån och anger principer för fritidshemmens verksamhet.

Kommunen

Ansvaret för socialtjänsten och därmed fritidshemmen ligger hos kommunerna. Kommunerna svarar enligt riksdagens beslut både för utbyggnaden av fritidshemmen och för organisatoriska frågor, dvs former, öppethållande, gruppstorlek, personaldimensionering, lokalernas utformning m m. Enligt riksdagens beslut bör kommunerna utarbeta riktlinjer för fritidshemmen och deras pedagogiska verksamhet. Härigenom betonas kommunernas ansvar för verksamhetens innehåll. I riktlinjerna ska kvalitets- och resursaspekter sammanvägas. De ska ange förutsättningar för det pedagogiska programmens genomförande.

Kommunerna har också ansvar för att det anställs kompetent personal som får tillräckliga resurser, fortbildning och annat stöd för att kunna bedriva en för barnen meningsfull verksamhet.

Det pedagogiska programmet betonar den kommunala ledningsnivåns betydelse för fritidshemmets verksamhet och utveckling. I de kommunala riktlinjerna måste ställningstaganden till verksamhetens organisation och inriktning alltid utgå från såväl samhällets intentioner med verksamheten som kunskaper om de egna fritidshemmets konkreta utvecklingsbehov.

Fritidshemmen

Fritidshemmets personal har ansvar för verksamhetens utformning. Utifrån kunskaper om verksamhetens mål och inriktning och barns utveckling och livsvillkor ska personalen planera, genomföra och utvärdera fritidshemmets verksamhet.

En pedagogisk verksamhet för barns fritid i åldrarna 7–12 år ska anpassas till den aktuella barngruppen och ge barnen en meningsfull fritid i en stimulerande grupsamvaro med möjlighet att utveckla varaktiga relationer till både barn och vuxna. Verksamheten ska utformas med hänsyn till barnens och föräldrarnas synpunkter och kommunens riktlinjer för fritidshemsverksamheten.

Det pedagogiska programmet uttrycker riksdagens och regeringens intentioner med fritidshemsverksamheten. Det informerar fritidshemmets personal om de ramar som finns, anger utgångspunkter och principer för personalens planering, genomförande, utvärdering och utveckling av den egna verksamheten.

För att utveckla en verksamhet av god kvalitet krävs insatser på samtliga tre nivåer. Ett fortlöpande samråd och utbyte av erfarenheter och kunskaper mellan nivåerna är nödvändigt.

Ett ramprogram för fritidshemmets pedagogiska verksamhet

Syftet med ett ramprogram för fritidshem är att ge underlag för en verksamhet av god kvalitet och att ange inriktningen av det stöd som behövs för att vidareutveckla fritidshemmets verksamhet. Ett annat syfte med programmet är att tydligt markera verksamhetens behov för

de formellt ansvariga i kommunen. Programmet utgör därför också ett viktigt underlag för diskussioner mellan de olika ansvarsnivåerna i kommunen om nödvändiga förutsättningar för en verksamhet med god kvalitet.

I programmet anges mål och uppgifter och grundläggande principer för fritidshemmens verksamhet. Principerna ger uttryck för vad barnen behöver få del av under sin fritid. De ger stort utrymme för de vuxnas engagemang och förutsätter att personalen har kompetens och förmåga att själva svara för den konkreta verksamhetens utformning. Programmet är därför inte i första hand metodiskt vägledande utan betonar de grundläggande värderingar och principer som ska gälla i verksamheten.

Insikten om att pedagogisk verksamhet påverkas av både yttre och inre faktorer har varit styrande i programarbetet. Skillnader i barns livsvillkor och olika lokala förutsättningar kräver att resurserna tillåts variera både inom och mellan kommuner för att nå en likvärdig verksamhet. Verksamheten vid det enskilda fritidshemmet påverkas i hög grad av ekonomiska, organisatoriska och administrativa villkor samt av ledningens stöd, intresse och kunskap om barn i åldern 7–12 år och om fritidshem. Detta understryker programmets uppgift att främst vara vägledande för det kommunala lednings- och utvecklingsarbetet.

Det pedagogiska programmets uppgift är sammanfattningsvis att

- ange mål, uppgifter och principer för fritidshemmets pedagogiska verksamhet
- ge stöd och vägledning för kommunens lednings- och utvecklingsarbete
- tillsammans med kommunala riktlinjer och andra underlag tjäna som utgångspunkt för personalens planering, utvärdering och utveckling av den egna verksamheten.

3. Fritidshemmets pedagogiska verksamhet

En pedagogisk verksamhet befinner sig i ett kraftfält där en rad faktorer av skilda slag verkar – de mål och ramar som finns uppställda – barns utvecklingsprocess, de vuxnas kunskaper om barns utveckling – barnens sociala och kulturella villkor – det verksamhetsinnehåll som föreskrivs och väljs och det arbetssätt som används.

Fritidshemmen har sina historiska rötter i de arbetsstugor och eftermiddagshem som funnits sedan slutet av 1800-talet. Den pedagogiska inriktningen har emellertid varierat genom tiderna och begreppet fritidshem började inte användas förrän under 1960-talet. Fritidshemmen kan därför ses som en relativt ny verksamhetsform.

Fritidshemmets verksamhet har till stor del vuxit fram ur förskoleverksamheten och dess pedagogiska traditioner. Genom arbetets inriktning på barn i 7–12-årsåldern har även mötet med skolans pedagogiska teorier och metoder varit betydelsefullt.

I mitten av 1960-talet inrättades utbildningen för fritidspedagoger. Fritidshemsutbyggnaden påbörjades och omfattningen har sedan mitten av 1970-talet i det närmaste femdubblats. Den pedagogiska tradition som vuxit fram under denna tid inom fritidshemmen har haft stor betydelse för verksamheten. För att ytterligare etablera och utveckla fritidshemmets egna pedagogiska traditioner behövs ett medvetet arbete med inriktning på omsorg, stöd och stimulans för barnens utveckling.

I fritidshemsverksamheten har ett par *centrala principer* etablerats. Ett centralt inslag är en strävan att *förena tillsyn och omsorg* med en *pedagogisk inriktning*, där betoningen ligger på att ge ett brett stöd för barnets hela utveckling. Stort utrymme ges åt barnens egna aktiviteter i att leka, skapa, undersöka och i att utveckla egna intressen. Härvid fyller kamratgruppen viktiga funktioner.

Ett annat centralt inslag är att arbetssätt och innehåll *utgår från barnens situation* och *har en temanriktad karaktär*. Det innebär att det konkreta arbetet tar utgångspunkt i det som sker i barngruppen och i barnens vardagliga liv. Vidare bygger arbetet på barnens erfarenheter och intressen och försöker ge sammanhang i barnens tillvaro.

Dessa centrala inslag, som vuxit fram inom den existerande fritidshemsverksamheten, är värda att bevara och vidareutveckla.

De *övergripande samhällsmålen* uttrycker en viljeinriktning för fritidshemmets verksamhet. Mål av detta slag kan dock inte användas som

direkta anvisningar för hur verksamheten ska bedrivas. Målen uttrycker snarare värden som ska eftersträvas i verksamhetens alla skeenden. Det gör att innebörden av målen måste diskuteras i en levande debatt bland politiker, tjänstemän, personal, föräldrar och andra som på olika sätt arbetar med barn.

Det pedagogiska arbetet i fritidshemmet kräver kunskaper om *barns livsvillkor och utveckling*. Det är nödvändigt att känna till hur barn på olika sätt kan bearbeta upplevelser och lära tillsammans med både vuxna och andra barn. Innehållet i verksamheten måste vara sådant som är väsentligt för barnen och deras utveckling.

Kunskap om barn, om samhället och om pedagogisk verksamhet bygger både på samlade erfarenheter, teorier och föreställningar. Genom samlade erfarenheter utvecklas tolkningsmönster för hur människor, ting och skeenden är beskaffade. Sådana föreställningar och tolkningsmönster som gjorts medvetna och utvecklats så att de kan uttryckas i ord och modeller, kan kallas kunskaper och teorier i mer vetenskaplig bemärkelse, dvs system för tolkning, förståelse, förklaring, slutsatser och förutsägelser. Teorier har en allmängiltig karaktär och måste därför i det konkreta arbetet kompletteras med personliga erfarenheter och med nya fakta om den aktuella situationen.

Det finns många olika teorier om barn och om hur man kan arbeta pedagogiskt för att stödja barns utveckling och fostran. Anledningen till detta är dels att människans existens, funktion och utveckling inte går att fånga i några enkla satser som gäller i alla sammanhang, dels att det finns olika värderingar kring barnuppfostran.

I det pedagogiska arbetet behövs både praktiska erfarenheter och teoretiska kunskaper. De är arbetsinstrument som hjälper personalen att tolka, dra slutsatser och välja handlingsalternativ. De ger hjälp till reflektion över verksamheten och stöd för kommunikationen med omgivningen. Genom att de kan uttryckas i ord – skriftligt eller muntligt – kan de förmedlas till andra och bidra till gemensamma tolkningsramar och beslutsunderlag i personalgruppen samt göra det lättare att presentera för andra vad man gör, hur och varför.

För att verksamheten ska kunna bygga på den aktuella barngruppens villkor måste fritidshemmets personal få ansvar och frihet att i samarbete med föräldrarna utforma verksamheten, dess *innehåll och arbetssätt*. Detta inom ramarna för det pedagogiska programmet och kommunens riktlinjer.

De följande avsnitten om *mål, barns utveckling, verksamhetens innehåll och arbetssätt* beskriver *utgångspunkter för fritidshemmets pedagogiska verksamhet*. De sammanvägningar som personalen gör av dessa olika utgångspunkter avgör tillsammans med verksamhetens ekonomiska och organisatoriska förutsättningar hur den pedagogiska verksamheten kommer att gestalta sig.

Mål

De övergripande samhällsmålen i socialtjänstlagens (SoL) första paragraf är ideologiska mål som står för människosyn och samhällssyn i socialtjänsten. De ska därmed präglade också fritidshemmens verksamhet.

Socialtjänstlagens 1 §

Samhällets socialtjänst skall på demokratins och solidaritetens grund främja människornas ekonomiska och sociala trygghet, jämlikhet i levnadsvillkor och aktiva deltagande i samhällslivet. Socialtjänsten skall under hänsynstaganden till människans ansvar för sin och andras sociala situation inriktas på att frigöra och utveckla enskildas och grupperns egna resurser. Verksamheten skall bygga på respekt för människors självbestämmanderätt och integritet.

Socialtjänstlagens 12 § anger de särskilda mål som ska gälla omsorger om barn och ungdom:

Socialnämnden skall verka för att barn och ungdom växer upp under trygga och goda förhållanden, i nära samarbete med hemmen främja en allsidig personlighetsutveckling och en gynnsam fysisk och social utveckling hos barn och ungdom . . .

Enligt 15 § har kommunen ett särskilt ansvar för barn i behov av särskilt stöd:

De barn som av fysiska, psykiska eller andra skäl behöver särskilt stöd för sin utveckling skall . . . med förtur anvisas plats i fritidshem om inte barnens behov av sådant stöd tillgodoses på något annat sätt. Socialnämnden skall genom uppsökande verksamhet ta reda på vilka barn som behöver anvisas plats i . . . fritidshem enligt första stycket.

Målen för fritidshemmens verksamhet baseras också på den pedagogiska tradition som vuxit fram inom den svenska förskoleverksamheten och som inom socialtjänsten lyfts fram till att gälla alla omsorger om barn och ungdom.

Enligt dessa mål bör verksamheten tillsammans med hemmen skapa bästa möjliga betingelser så att varje barn kan

- rikt och mångsidigt utveckla sina känslö- och tankemässiga tillgångar
- utvecklas till en öppen, hänsynsfull människa med förmåga till inlevelse och till samverkan med andra, i stånd att komma fram till egna omdömen och problemlösningar
- grundlägga en vilja att söka och använda kunskap för att förbättra såväl egna som andras livsvillkor.

De grundläggande värderingar som beskrivs i socialtjänstlagen och den målinriktning som riksdagen fastställt för fritidshemmens verk-

samhet ska ses som ideologiska uttryck för samhällets intentioner med fritidshemmen. De anger den viljeinriktning som är gemensam för all fritidshemsverksamhet i landet. Utifrån lokala behov och intressen kan man på kommunal nivå komplettera dessa övergripande mål med sådana mål som är särskilt viktiga att uppmärksamma i den egna kommunens fritidshemsverksamhet.

Målen måste genomsyra hela verksamheten, här och nu och inte bara någon gång i framtiden. De ska ständigt finnas närvarande och deras innebörd måste hållas levande i en diskussion mellan politiker, tjänstemän, personal, föräldrar och andra som berörs av fritidshemmens arbete. Målen är den referensram mot vilka de pedagogiska handlingarna, verksamheten och dess organisation kan värderas och vidareutvecklas.

De förtroendevalda och ledningspersonal för verksamheten måste alltid ta hänsyn till de övergripande målen vid överväganden om medel för att påverka, stödja och utveckla verksamheten. Det gäller t ex vid diskussioner och beslut kring kommunens personalpolitik, fortbildningsresurser, bedömning av personalbehov, principer för barngrupernas sammansättning och storlek och satsningar på olika former av utvecklingsarbeten.

Fritidshemmens personal har till uppgift att utforma konkreta mål för det pedagogiska arbetet med hänsyn till de övergripande målen. De bör i samråd med föräldrarna och barnen i verksamheten resonera om målens innebörd. Personalen ska ta ställning till hur man tillsammans kan levandegöra målen och bedöma vilka konsekvenser de får för verksamheten. Hur planerade handlingar och konkreta mål förhåller sig till de övergripande värdemålen måste också prövas.

Fritidshemmens uppgifter

En stor del av skolbarnens föräldrar yrkesarbetar eller studerar. De har därigenom behov av att barnen kan få omsorg och stimulans utanför hemmet även under den skolfria delen av dagen samt under lov dagar och längre ferier.

Fritidshemmen ska göra det möjligt för människor att förena föräldraroll och yrkesroll. De ska vara ett komplement till hemmet och till barnens sociala och kulturella miljö i övrigt. Fritidshemmens uppgift är att förena en god omsorg och stimulans med ett gott pedagogiskt stöd för barnen.

I propositionen 1986/87:117 om bl a *mål och riktlinjer för fritidshemmens verksamhet* som antagits av riksdagen, redovisar regeringen sin syn på vilka uppgifter fritidshemmen har för barn och barnfamiljer.

"Fritidshemmens uppgift är att i samarbete med föräldrarna medverka till en god och utvecklande uppväxtmiljö för barn i åldern 7-12 år och ge dem en trygg omsorg under den skolfria delen av dagen samt under lov dagar och ferier, när föräldrarna förvärvsarbetar eller studerar.

Fritidshemsverksamheten skall stödja barnens utveckling och ge dem erfarenheter av och kunskap om närmiljön och samhället. Verksamheten skall förmedla ett kulturarv och bidra till att barnen kan finna sig väl tillrätta i samhället samt stimulera dem att delta i och påverka samhällsutvecklingen . . .

Det övergripande målet . . . är att förmedla och ge en konkret innebörd åt demokratiska värderingar. Verksamheten skall fostra barnen till solidaritet med andra barn samt utveckla deras uppfattning om allas lika värde, självbestämmanderätt och integritet . . .

Fritidshemsverksamheten skall vidare tillsammans med hemmen stödja barnens individuella utveckling i fysiskt, socialt, emotionellt och intellektuellt avseende genom en allsidig personlighetsutveckling. Verksamheten skall också utveckla barnen som gruppledare genom att ge dem möjlighet att orientera sig om gränser för social samvaro.

Fritidshemmet skall verka för att minska skillnaderna mellan barns olika uppväxtvillkor. Alla barn skall ges möjlighet att utveckla sina egna resurser och sin självkänsla. Särskild uppmärksamhet i detta avseende skall de barn få som av olika skäl är missgynnade vad gäller möjligheter att utveckla sina inneboende resurser . . . För dessa barn har fritidshemmet ett särskilt ansvar.

Fritidshemmen skall aktivt bidra till att barnen lär känna sin närmiljö och får kontakt med andra barn, vuxna och verksamheter där. Barnen skall efterhand få ta ett ökat ansvar för sin egen fritid och ges stöd i sin frigörelse från det nära beroendet av vuxna . . .

Fritidshemmet skall medverka till att barnen får utveckla egna intressen som de själva kan bygga vidare på . . . Det är därför värdefullt att barnen innan de slutar i fritidshemmet haft möjlighet att knyta kontakter med det fritidsutbud och det föreningsliv som finns att tillgå för dem . . .

Fritidshemmet skall också samverka med skolan och andra verksamheter i närmiljön som påverkar barnens fostran och utveckling . . .

Fritidshemmen skall bedriva en i vid mening pedagogisk verksamhet . . . Verksamheten skall planeras och genomföras utifrån barnens livssituation och uppväxtmiljö samt vara baserad på barnens egna erfarenheter.”

Kommunens ansvar

Det är ytterst kommunens ansvar att verksamheten i fritidshemmen organiseras och bedrivs så att den står i överensstämmelse med de grundläggande värderingar och de intentioner som de centrala målen uttrycker. Kommunala mål måste utformas med en god kännedom om verksamhetens problem och möjligheter. Kommunen ska utforma riktlinjer för verksamheten och tilldela den resurser och stöd i olika former så att personalen kan fullgöra uppgiften att arbeta målinriktat.

Barns utveckling

Fritidshemmens uppgift är att ha omsorg om en grupp inskrivna barn och bedriva en pedagogisk verksamhet för att stödja barnens hela utveckling. Det är därför särskilt viktigt att personalen i fritidshemmen har en helhetssyn på barns utveckling och känner till vad som är betydelsefullt för denna utveckling.

Den miljö och den vardagsverklighet som barnen och familjen lever i är avgörande för hur barn utvecklas som enskilda individer och till medlemmar i samhället. Det är genom barnens liv och verksamhet i denna närmiljö som de får erfarenheter av hur människorna, naturen och samhället är beskaffade. Barnens närmiljö är i sin tur beroende av samhällsförhållandena i stort – kultur, språk, religion, ekonomi m m.

I inledningsavsnittet ”Barns fritid” gavs en allmän karaktäristik av dagens samhälle och dess konsekvenser för barns uppväxtvillkor och utveckling. Det som beskrevs där gäller alla barn och hör därför till de centrala utgångspunkterna för fritidshemmens pedagogiska verksamhet.

Den tekniska utvecklingen öppnar nya möjligheter men ställer också den uppväxande generationen inför nya problem. Ökat kommer-

siellt och kulturellt utbyte med andra länder samt de senaste decenniernas invandring har medfört sociala och kulturella förändringar. Många olika synsätt och traditioner kring barns fostran och utveckling möts därför i fritidshemmet och barnen har ett brett spektrum av sociala och kulturella mönster att relatera till.

Sociala, kulturella, språkliga och ekonomiska skillnader innebär att barnen kommer till fritidshemmet med olika erfarenheter. Detta måste personalen i fritidshemmet ta hänsyn till för att kunna stödja barnens utveckling utifrån deras egna förutsättningar.

Dessa skillnader och samhällets fortsatta förändring innebär att även framtida livsvillkor, så långt det är möjligt, bör uppmärksammas i arbetet för att stödja barnens utveckling.

Det är vanligt att barns utveckling beskrivs i faser eller stadier. Sådan kunskap ger riktmärken för vad man normalt kan vänta av barn i olika åldrar eller utvecklingsstadier. Fritidshemmets verksamhet syftar till att på olika sätt stimulera och stödja barns utveckling och måste därför också bygga på kunskaper om processen i barns utveckling, dvs vad som sker när barn utvecklas, vilka faktorer som påverkar utvecklingen och hur man kan arbeta för att stödja den.

I fritidshemmets breda stöd för barnens utveckling intar identitets- och kompetensutvecklingen en central plats. Barnens kamrater, deras egna verksamheter, kontakter med närmiljön samt de vuxnas omsorg om barnen är av stor betydelse för denna utveckling.

Barns utveckling och socialisation – ett växelspel mellan barn och omgivning

Barns utveckling är en process där en rad olika utvecklingsområden är inflätade i varandra. Exempelvis är det barn lär sig inte enbart en fråga om tankemässig utveckling, utan också beroende av motoriska, känslomässiga, språkliga, sociala och kulturella förhållanden.

Det pedagogiska programmet utgår från en syn på barns utveckling där *växel-spelet mellan barnet och omgivningen betraktas som utvecklingens drivkraft*. Enligt detta synsätt måste barns utveckling ses i sitt sociala, fysiska, psykiska och kulturella sammanhang.

I växel-spelet med människor, ting och företeelser i omgivningen märker barnen efterhand att det finns en viss kontinuitet och bestämda mönster i tillvaron. Sådana gemensamma drag som återkommer i de vardagliga händelserna utgör byggstenar i deras förståelse av sin omvärld. Det vardagliga livet är därför det viktigaste fältet för barns inläring och utveckling. Det som dominerar i vardagen kommer också att utgöra ett dominerande inslag i den kunskap och förståelse som barnet utvecklar.

Barn är inte passiva mottagare av omgivningens påverkan. Genom sina handlingar och aktiviteter prövar och utvecklar de sin förmåga, sin kunskap och förståelse i relation till omgivningen. Barnens egna initiativ, deras nyfikenhet och lust att utforska och pröva gränser gör dem till aktiva parter i det ständigt pågående samspelet med omgivningen.

Utvecklingsprocessen är beroende av en mängd samverkande faktorer både inom barnet och bland de människor, miljöer och händelser som barnet möter. Faktorerna varierar också från barn till barn och är olika i olika miljöer. Detta gör det omöjligt att definiera ett enhetligt mönster som konkret beskriver en utvecklingsprocess för alla barn. Personalen måste, utifrån generella teorier och kunskaper om barns utveckling och livsvillkor och den aktuella barngruppen, utforma en verksamhet som ger varje barn stöd för dess utveckling.

Centrala inslag i barns utveckling i 7–12-årsåldern

Under 7–12-årsåldern utvecklas barnen från att som 7-åring fortfarande vara i stort behov av direkt stöd och hjälp från vuxna till att som 12-åring stå på tonårstidens tröskel in i vuxenlivet.

Genom ökande fysisk, psykisk och social förmåga får barnen kontakt med fler människor och nya miljöer, vilket medför att deras sociala och emotionella kontaktnät vidgas. Frigörelsen från det omedelbara beroendet av stöd, hjälp och ledning från vuxna blir tydligare. Barnen blir i dessa åldrar alltmer medvetna om världen och människorna omkring dem och att de själva ingår i världen som individer bland andra människor. Därför blir de också mer medvetet intresserade av att upptäcka och undersöka tillvarons möjligheter. De söker intressen, ideal och förebilder samt prövar och utvecklar sin identitet och kompetens i relation till de människor, ting och företeelser de möter i omgivningen. Detta gör också 7–12 årsåldern till en viktig period i barnens moralutveckling och utveckling av sociala förmågor, t ex att kunna bedöma vad som är rätt och fel och att kunna sätta sig in i andra människors perspektiv.

I början av 7–12-årsåldern är utvecklingen ofta trevande, barnen är osäkra inför allt det nya som de blir medvetna om och de har stort behov av trygghet, stöd och stimulans från vuxna. Efterhand blir barnen mer säkra och de får ökad förmåga att på egen hand och tillsammans med kamrater undersöka omgivningen, söka upp olika miljöer och delta i olika verksamheter. Mot slutet av åldersperioden blir självständigheten mer påtaglig. Barnen visar vanligtvis en strävan att bli oberoende av vuxenauktoriteter, t ex utvecklar de alltmer sina egna intressen, lär sig sådant som föräldrarna inte behärskar, tar till sig nor-

mer och värderingar som "ligger i tiden". I sin strävan att frigöra sig från beroendet av vuxna, söker barnen ofta en allt starkare samhörighet med jämnåriga kamrater. Hela tiden har de ändå ett stort behov av vuxna som kan ge trygghet, vägledning, stöd och stimulans.

Identitetsutveckling

Under 7–12-årsåldern blir barnen allt mer medvetna om sig själva som individer i relation till andra människor och i relation till den kultur, den miljö och det samhälle de lever i. Denna medvetenhet leder också till ett aktivt sökande efter en egen identitet, ett intresse för vem man själv är, hur man ska vara och vad man kan bli.

För utveckling av en stabil och positiv identitet är det en grundläggande förutsättning att barnen har trygghet och kontinuitet i relationerna till närstående vuxna och kamrater. Känslan och föreställningen om ett eget "jag" utvecklas alltid i förhållande till de människor och ting som barnen kommer i kontakt med och de sammanhang de lever i: Jag är något i förhållande till någon annan, jag kan något i förhållande till den miljö jag lever i.

Sociala och kulturella aspekter såsom normer, värderingar, livsmönster, umgängesformer är sådant som barnen relaterar sin egen identitet till. De tar intryck av allt de möter och är beroende av kontakt med den värld de lever i och av tydliga förebilder.

I kontakten med människor och företeelser konfronteras barnets tankar, känslor och handlingar med den kultur, de krav och sociala normer som finns i omgivningen. De kulturella och sociala mönster som barnet uppfattar bidrar till att ge sammanhang i tillvaron och därmed förståelse för vad som sker och hur man själv kan handla.

Detta är också kärnan i den komplicerade och inte sällan konfliktfyllda socialisationsprocessen genom vilken barnet införlivar omgivningens normer, värderingar och handlingsmönster. Genom socialisationen lär sig barnet handla inom ett bestämt socialt sammanhang (grupp, kultur, samhälle) samtidigt som det införlivas som en del i detta sammanhang. Det som omgivningen visar och gör gentemot barnet får därför ett stort inflytande på barnets självuppfattning och sociala identitet.

Kompetensutveckling

Det är en väsentlig del av fritidshemmets ansvar att tillgodose barns behov av trygghet, kontinuitet, mänsklig kontakt, mat och vila. Samtidigt måste också uppmärksammas att barnen lever och utvecklas i en

miljö och ett samhälle som ställer krav och har förväntningar på individen, men också erbjuder möjligheter och resurser. Efterhand som barnen blir äldre blir det alltmer påtagligt att de behöver utveckla sin kompetens och handlingsförmåga för att successivt kunna ta allt större ansvar för sig själva och andra. Detta utgör viktiga led i utvecklingen från det totala beroendet av andras omvårdnad till att själv eller tillsammans med andra förstå och hantera tillvaron.

Kompetens är ett bredare begrepp än kunskap och färdighet. Det handlar om att kunna använda kunskaper och färdigheter i meningsfulla sammanhang. Kompetens utvecklas genom att barnen använder kunskaper, färdigheter och tidigare erfarenheter för att tolka, förstå och själva vara aktiva i konkreta situationer. Härigenom får barnen nya erfarenheter, som kan ge nya kunskaper och färdigheter, som i sin tur kan leda kompetensutvecklingen vidare.

Barnens utveckling av sinnen, kroppsfunktioner och rörelsemönster är viktig för deras kompetens. I 7–12-åringarnas lekar och andra verksamheter är det vanligt förekommande att barnen prövar och utvecklar sin uppfattningsförmåga, sin fysiska styrka och precision. Sådana aktiviteter ger en påtaglig upplevelse av vad man kan och en positiv inre tillfredsställelse när det fungerar som man vill.

Utvecklingen av utpräglat intellektuella kunskaper och färdigheter blir mycket tydlig i 7–12-årsåldern. För att kunna delta aktivt i samhällslivet är det viktigt att kunna läsa, skriva, räkna och ha kunskaper om vår natur, vår kultur och vårt samhälle. För att sådana intellektuella kunskaper och färdigheter ska bli led i en bredare kompetensutveckling, måste barnen uppfatta dem som meningsfulla och användbara. Detta sker främst när kunskaperna och färdigheterna utvecklas med utgångspunkt i barnens egna erfarenheter och när barnen upplever kunskaper och färdigheter som instrument för att söka nya erfarenheter.

Barnens förmåga att förstå sociala skeenden och att ingå i sociala sammanhang har nära samband med socialisationsprocessen. Det är tillsammans med andra som barnen utvecklar förmågan att tolka och förstå andras beteenden, att själv kunna umgås och ingå i grupper, att kunna samarbeta och lösa konflikter samt att ge stöd och ha omsorg om andra. 7–12-åringar får en ökad medvetenhet om att de är individer bland andra människor och i samhället, men inte bara här och nu, utan också att de är på väg att träda in i ungdomskulturen och så småningom i vuxenlivet. Detta gör att barnen vanligtvis med ökat intresse uppmärksammar sociala tanke- och handlingsmönster och försöker relatera sig själva till de roller, attityder och beteenden de möter bland vuxna, ungdomar och kamrater i omgivningen och i TV, film, tidningar, böcker, reklam och andra massmedia. Denna uppmärksamhet på

roller, attityder och beteendemönster gör också att *utvecklingen av sociala kompetenser har starka band till identitetsutvecklingen.*

Kompetensen utvecklas i mötet mellan barnen och deras omgivning. På ett personligt plan handlar det om att känna sig själv, hur man själv fungerar fysiskt och psykiskt, att kunna ge uttryck för sig själv i ord och handling och att kunna klara sin vardagstillvaro på ett tillfredsställande sätt. Detta sker emellertid inte i ett tomrum, utan är beroende av vilka krav, förväntningar och möjligheter barnen möter i kontakten med sin omgivning. Kompetensutvecklingen sker därför i relation till barnens sociala och kulturella tillhörighet och i relation till närmiljön.

Kompetensutveckling handlar också om barnens förmåga att förstå hur samhället är uppbyggt och fungerar samt hur man som individ ingår i samhällsprocesserna, t ex genom att arbeta, delta i kulturella verksamheter, ha ansvar för människor, djur och natur, ta del av information och underhållning från massmedia och kulturinstitutioner. Kort sagt sådant som gör att man kan leva och bli delaktig i samhällets olika grupper och processer.

Barn i olika miljöer och med olika livsvillkor behöver delvis olika kompetenser. Det sker en ständig förändring av samhället med avseende på arbetsliv, sociala och ekonomiska förhållanden, kultur, teknik, miljö, m m. Det är därför viktigt att uppmärksamma både den miljö och det samhälle barnen lever i nu och vad som kan väntas i framtiden, så att barnen kan få möjligheter att konstruktivt möta de svårigheter och använda sig av de möjligheter som blir en följd av samhällsförändringar.

Kamratgruppen, barnens lek och egen verksamhet

Fram till skolåldern utgörs barnets viktigaste grupptillhörigheter av familjen, släkten och ett fåtal kamratgrupper, t ex förskolegruppen och lekkamrater i bostadens omedelbara närhet. I skolåldrarna vidgas barnens sociala och emotionella kontaktnät. De får kontakt med fler vuxna, nya verksamheter och nya kamrater. De rör sig över större ytor och söker i ökande utsträckning själva upp kamrater, aktiviteter och miljöer.

Med ökande ålder blir kamraterna allt viktigare personer för barnens utveckling, inte minst för identitetsutvecklingen och utvecklingen av den kompetens som behövs för att förstå och leva i vårt moderna samhälle. Ökade ambitioner för barns utveckling samt ökade materiella resurser och upplevelser av bristande stimulans i uppväxtmiljöerna har lett till att de vuxna i stor utsträckning organiserar barnens

vardag med undervisning, idrottsträning, arrangemang för lek och andra sysselsättningar. Det är emellertid viktigt att barnen också får frihet och tillräckligt med utrymme att själva och tillsammans med kamrater utveckla en egen verksamhet och kultur.

Kamratgruppens fria verksamheter ger barnen viktiga tillfällen att bland jämnåriga utforska omgivningen, bearbeta erfarenheter och lära känna sig själva som individer i relation till andra. Kamratgruppen övertar därmed en del av den normskapande funktion som i yngre åldrar nästan helt fylls av ett fåtal vuxna.

Bland de viktiga processer som sker i kamratgrupper intar leken en framträdande plats. I leken får barnen inspiration från de människor, ting och företeelser som de möter. I 7–12-årsåldern differentieras barnens lek alltmer och övergår delvis efterhand i mer målmedveten verksamhet som egna studier, idrottsträning och arbetsuppgifter. I dessa egna verksamheter tar barnen utgångspunkt i sina behov, intressen och kompetenser för att själva aktivt använda, pröva och undersöka ting och företeelser, för att pröva och vidareutveckla sina egna fysiska, intellektuella och sociala förmågor, sin förståelse och sina skapande krafter. I fritidshemmets verksamhet är det därför viktigt att både anknyta till och ge utrymme för sådana aktiviteter som barnen själva initierar.

Omsorgsbehovet och de vuxnas betydelse i barnens utveckling

En nödvändig förutsättning för barns inläring och utveckling är att de känner trygghet och att de får sina grundläggande behov av omsorg och stimulans tillgodosedda. Barnen behöver få umgås med vuxna och kamrater i en social miljö där de känner sig accepterade som individer och gruppmedlemmar.

7–12-åringens vidgade kontakter och ökade rörlighet ger också förändringar i utvecklingens sociala villkor och krav. De träffar fler människor, deltar i fler aktiviteter. Kamraterna får ökad betydelse och närmiljöns möjligheter och begränsningar blir mer påtagliga. 7-åringen är dock fortfarande beroende av en nära och stabil kontakt med vuxna. Även 12-åringen behöver en trygg miljö, en bas att utgå ifrån och återkomma till. En miljö där det finns intresserade vuxna att diskutera med, att söka hjälp hos och som kan ge aktivt stöd i olika situationer.

Kommunens ansvar

Personalen i fritidshemmen behöver goda kunskaper om barns utveckling och inläring och de betingelser som påverkar barnen. De ska vara uppmärksamma på

när barn inte följer normala utvecklingsmönster och kunna bedöma vilka insatser som behövs.

Fortbildning, vidareutbildning och handledning inom detta kunskapsområde är av stor vikt. Syftet bör vara att ge personalen fördjupade kunskaper om såväl barns individuella utvecklingsbetingelser som om hur barn införlivas i samhälls- och kulturmönster. Personalen bör även känna till hur barns sociala och kulturella situation påverkar deras utveckling och vad detta innebär för fritidshemmens arbete.

Innehåll

Fritidshemmens verksamhet ska ha ett rikt och varierat innehåll som ger barnen möjlighet att successivt vidga och fördjupa sina kunskaper om sig själva och sin omvärld.

Lek, skapande och utforskning av omvärlden bör få dominera de yngre skolbarnens fritid. I en anda som präglas av engagemang och intresse ska barnen ha möjlighet att aktivt påverka utformningen av innehållet i både den dagliga verksamheten och i det mer långsiktiga arbetet.

Personalen måste i valet av innehåll utgå från barnens sociala och kulturella situation och de behov, intressen och erfarenheter som barnen har. Innehållet ska också väljas så att barnens kompetens vidgas på områden som bedöms vara viktiga för dem. Detta innebär att verksamheten i olika fritidshem måste utformas på delvis olika sätt.

I det följande görs en översiktlig beskrivning av innehållet i fritidshemmens verksamhet under rubrikerna *Natur, Kultur, Samhälle*. Det är personalens uppgift att i samråd med barnen och föräldrarna välja och utforma det konkreta innehållet i det enskilda fritidshemmet.

Rubrikerna ska inte ses som en ämnesinriktad uppläggning av fritidshemmens verksamhet. De har enbart uppgiften att underlätta beskrivning, planering och utvärdering av verksamhetens innehåll. Flera av de aspekter som utvecklas under en rubrik berör också de övriga. Så kan exempelvis produktion och arbetslivsfrågor ha sin utgångspunkt såväl i *Natur* som i *Kultur* och i *Samhälle*.

Natur

Människan är för sin överlevnad och sitt välbefinnande beroende av naturen. I området natur ingår kunskaper om och förståelse för natu-

rens uppbyggnad, människan som biologisk varelse, djurs och växters liv och livsbetingelser, naturlagar och deras tillämpning inom teknik och vetenskap.

Barnen måste få uppleva naturen och utforska olika natur- och miljöföreteelser för att få kunskap om det samspel som finns. Det är viktigt att tidigt grundlägga ett naturintresse och en förståelse för allt levande och för vikten av ekologisk balans.

Dagens natur och miljö är resultatet av kulturell påverkan under långa tider. Att undersöka spåren av sådan påverkan kan vara ett sätt att se samband mellan människa och natur, samhälle och teknik.

Fritidshemmets verksamhet ska ge barnen möjligheter att

- tillägna sig sådana erfarenheter att de kan tillvarata naturen för lek, avkoppling och friluftsliv
- lära sig värna om sin egen och andras hälsa och välbefinnande
- utforska natur och miljö för att tillägna sig kunskaper om samspelet i naturen och behovet av ekologisk balans
- utveckla intressen för växter och djur och deras livsbetingelser
- få konkreta erfarenheter av vad allemansrätten innebär
- tillämpa praktisk natur- och miljövärd
- göra naturvetenskapliga och tekniska experiment.

Verksamheten ska ha ett innehåll som inspirerar barnen att värna om naturen och ta till vara den för lek och idrott, upptäckter och äventyr, avkoppling och friluftsliv. Genom cykelutflykter, vandringar, exkursioner, lägervistelser och övernattningar i naturen kan barnen på ett roligt och spännande sätt lära sig att vistas i skog och mark. Konkreta erfarenheter av friluftsliv och friluftsteknik kan lägga grunden till ett livslångt och aktivt naturintresse.

Rika tillfällen ska ges till utevistelse i fritidshemmets närmiljö för lek- och idrottsaktiviteter av olika slag. De möjligheter till upptäckter och upplevelser som närmiljöns växt- och djurliv kan ge bör tas till vara. Om möjligt bör barnen få hjälpa till med att vårda djur, få upplevelser av olika djurs liv och beteenden och lära sig känna igen vilka spår de lämnar efter sig. Det är en fördel om odlingar, där barnen kan så och skörda, finns i fritidshemmets närhet.

Genom att arbeta med natur- och miljöfrågor utifrån den egna närmiljön kan barnen få erfarenhet av sambanden mellan produktion, naturtillgångar och miljövärd. Frågor om konsumtion och hushållning med naturresurser är också viktiga.

Att inte i onödan använda engångsmaterial är exempel på enkel och praktisk miljövärd som kan ge barnen förståelse för att allas insatser är viktiga och betydelsefulla för att värna om miljön. Barnen behöver

också bli medvetna om miljöns och teknikens betydelse och dess risker för människans hälsa och välbefinnande.

Fritidshemmens verksamhet ska bidra till att barnen får goda kost- och hygienvanor och att de förstår betydelsen av motion, vila och avkoppling.

I fritidshemmen ska barnen få möjlighet att på sin egen mognadsnivå samtala om och bearbeta frågor om livet och de olika skeenden det innehåller – sexualitet, födelse, växande och utveckling, åldrande och död. Personalen bör vara medveten om vikten av att barnen får utveckla en trygg könsidentitet.

I lek och arbete av olika slag, t ex i bygg- och konstruktionslek, trä- och textilslöjd, matlagning och reparationer, har barnen möjlighet att på ett lustbetonat sätt befästa och vidareutveckla sina begrepp vad gäller form, volym, vikt, material och matematiska relationer.

Barnen ska utifrån ålder och kompetens få pröva och experimentera med ljus och mörker, färger, värme och kyla, elektricitet, magnetism, naturfenomen, naturkrafter och teknik.

Kultur

Alla människor växer in i någon kultur och är beroende av att förstå och själva kunna använda sig av dess uttrycksformer. Kultur är av människor skapade normer för mänsklig samvaro och samlevnad såsom traditioner, livsåskådningar, ritualer, levnadsmönster samt sätt att uttrycka känslor och tankar i ord, bild, form, musik, rörelse, dans och drama. Kulturen skiftar från samhälle till samhälle och för olika grupper i samhället. Den förs över från generation till generation men påverkas och förändras i takt med människors utveckling och nya livsbetingelser. Kulturen är en viktig del av identiteten. Kultur består till stor del av värderingar, existensiella och etiska frågor.

Fritidshemmens verksamhet ska ge barnen

- möjlighet att utveckla sin egen kulturella identitet
- kunskap om vårt lands traditioner och kultur
- en nyanserad bild av och respekt för andra kulturer
- tillfällen att samtala om värderingar och uppfattningar i samlevnads-, tros- och livsfrågor
- tillfälle till lek och egna verksamheter
- stöd för deras språkutveckling
- stöd för deras eget skapande och kontakt med andras skapande i ord, bild, form, sång, musik, rörelse, dans, drama och teater.

Fritidshemmens verksamhet ska bidra till att barnen får förståelse för sin egen sociala och kulturella miljö. Barnen ska också ha möjlighet att utveckla egna kulturaktiviteter och att uppleva och aktivt tillgodogöra sig olika former av kulturutbud.

Den kultur som utvecklas i barnens egen verksamhet, där sociala och kulturella mönster förs över från de äldre barnen till de yngre, ska stödjas. Inom barnens egen kultur utvecklas tanke- och handlingsmönster som hjälper barnen att förstå sig själva och den värld de lever i.

Ett inslag i barnens egen kultur är att på olika sätt pröva det möjliga gränser, ifrågasätta vuxenvärlden och göra motstånd mot auktoriteter. Detta är led i deras utveckling till självständigt tänkande och handlande individer med förmåga att fatta egna beslut och utveckla ett personligt förhållningssätt till sitt samhälle och dess kultur.

Givetvis påverkas barnens egen kultur av TV, reklam, leksaker m m. Fritidshemmets personal måste ta ställning till och engagera sig i denna påverkan, men alltför många tillrätalägganden kan förstöra de processer som genom barnens eget agerande formar och utvecklar barnkulturen.

Internationell solidaritet och förståelse kräver kunskap om den egna kulturella bakgrunden. Kunskaper om egna och andras kulturtraditioner, religion och historia och om aktuella samhällsförhållanden utvecklar barnens identitet och begreppsvärld. Fritidshemmens egna traditioner är också av stor betydelse för barnens upplevelse av kontinuitet, trygghet och kulturell tillhörighet.

Fritidshemmen ska verka för att varje barn blir medvetet om sitt och andras ursprung. En historisk förankring – t ex att arbeta med hur det såg ut förr i bostadsområdet och hur det ser ut nu, hur det var att vara barn, vuxen, gammal bakåt i tiden och hur det är att vara barn, vuxen, gammal idag – ger barnen möjlighet att förstå förändringar i samhället och varför människor har olika erfarenheter och värderingar. Kunskap om vår historia underlättar förståelse av nutiden och ger barnen en beredskap för framtiden.

Barnen bör få stöd och vägledning att pröva olika uttrycksätt

Barnen i fritidshemmen ska få rikliga tillfällen att utveckla ett mångsidigt språk genom bild, rörelse, sång, musik, samtal, högläsning och tillgång till varierad litteratur. De måste få lugn och ro att läsa och få diskutera vilka upplevelser och budskap som böcker och serietidningar förmedlar. Genom fritidshemmets egen tidning, diktbok, dagboksanteckningar, mötesprotokoll har barnen möjlighet att formulera sig i ord och bild.

I skapande verksamheter får barnen utlopp för fantasi och estetiska sinnelag. De får tillfällen till lek med färg och form, ord, ljud och rörelse. Skapande verksamheter ger möjligheter till kontakt, förståelse och gemenskap med andra människor. Varje människa behöver därför många uttrycksmedel för sina upplevelser och för kommunikation.

Skapande verksamheter ger också stora möjligheter att tillvarata barnens olika kulturarv. Att beskriva och jämföra olika kulturyttringar ger inlevelse och förståelse för den egna och andra kulturers särdrag.

Barnen bör så allsidigt som möjligt få tillfälle att på egna villkor bearbeta och uttrycka olika upplevelser och utveckla många uttrycks sätt. De ska också få möjlighet att ta del av andras skapande inom olika områden. Förberedelser och bearbetningar av sådana upplevelser är nödvändiga inslag i verksamheten. I detta sammanhang är det viktigt att ta till vara det lokala kulturutbudet.

Fritidshemmen ska ge utrymme och stöd för det enskilda barnets bild- och formspråk genom teckning, målning, modellering, trä-, metall-, textil- och pappersslöjd, bygg- och konstruktionslek i olika tekniker och material. Det är samtidigt viktigt att personalen stimulerar barnen till arbeten i grupp där hela eller delar av barngruppen arbetar tillsammans för att nå ett gemensamt resultat. Gemensamma erfarenheter och gemensamt skapande är viktiga inslag i en levande kultur.

I dagens samhälle är vi omgivna av bilder som aldrig förr. Barnen i 7–12-årsåldern är stora konsumenter av olika bild- och musikmedia. Det är viktigt att personalen tillsammans med barnen diskuterar innebörd och syften i de bilder och musiktexter som barnen både möter och aktivt söker i sin vardag. Fritidshemmen ska bidra till att barnen förstår att bilder, text och musik påverkar oss på olika sätt utan att vi är medvetna om det.

En hel del av barnens tid fylls med TV, film och video, tidningar och böcker, spel av olika slag, musik m m. Barnen tar också i ökad utsträckning del av kommersiella nöjes- och fritidsaktiviteter. Här får de en rad intryck som på både gott och ont påverkar deras tankar, känslor och handlingar.

Ett väl genomtänkt och konstruktivt bruk av film, video och TV berikar fritidshemsverksamheten. Det ger också tillfälle att samtala om och visa på hur man kan använda olika tekniker och effekter för att förmedla tankar, skapa stämning och förväntan. Det är därför viktigt att se de möjligheter som media- och datautvecklingen erbjuder. Tyvärr sprids inte sällan falska och förvrängda bilder av exempelvis våld och död, kärlek och sexualitet, kvinno- och mansroller genom olika massmedia. De vuxna bör informera sig om vad barnen tar del av och

tillsammans med barnen diskutera den sociala påverkan som dessa bilder och spel kan ge.

Sång, musik, dans, drama och teater hänger nära samman och ingår som viktiga inslag i alla kulturer. I fritidshemmet bör barnen få stöd och vägledning att pröva olika uttrycks sätt. Ur barnens roll- och utklädningslekar eller ur den organiserade dramaleken kan barnens lust till improvisation och dramatisering utvecklas till ett kollektivt teaterarbete. Genom att gemensamt uppleva en teaterföreställning och om möjligt göra studiebesök på en teater och få kunskaper om arbetet bakom kulisserna kan både barnen och personalen få inspiration och idéer till egna teaterprojekt.

Fritidshemmen ska stimulera barnens eget skapande av ljud, sång och musik. Barnen kan också behöva personalens hjälp med att vidga det ibland ensidiga musikutbud som de kanske vant sig vid till att omfatta mer varierade musikstilar – andra kulturers musik, egen folkmusik, klassisk musik m m.

Ett värdefullt kulturarv för fritidshemmen att slå vakt om är gamla folk- och sällskapslekar och danser, såväl svenska som andra kulturers. Rytmik, dans och rörelselek ger rika möjligheter att använda kroppen, stärka kroppsuppfattningen och därmed den egna identiteten. Dans och lekar av olika slag ger också träning i social samvaro och bör vara naturliga inslag vid gemensamma fester och i samband med våra traditionella högtider.

Genom att ge barnen tillfälle att i fritidshemmet delta i och själva planera och anordna dans, en pop-konsert eller filmvisning kan personalen hjälpa barnen att förbereda sig inför mötet med diskotek-, musik- och bioverksamheten. I fritidshemmets kända och trygga miljö och under de vuxnas ledning kan de äldre barnen få pröva att hantera denna del av tonårskulturen – för att så småningom våga dansa, spela för publik, recensera film, vara kritisk och ha mod att påverka och förändra.

Samhälle

Människan är en del i det sociala sammanhang inom vilket hon växer upp, lever och verkar. Förmåga att samarbeta och samverka har betydelse för möjligheterna att fungera och finna mening i familjeliv, arbete och samhälle. För att kunna samspela med omgivningen och för att kunna följa och påverka utvecklingen i samhället behöver människan ha en social förankring och utveckla en egen inre säkerhet och förmåga att kommunicera med andra.

Barnen vistas huvudsakligen inom det egna bostadsområdet utan direkt kontakt med vuxnas arbete och andra delar av samhällslivet.

Många barn har därför begränsad kännedom om hur det är att vara vuxen, hur vuxna arbetar och umgås samt hur samhället är uppbyggt och fungerar.

Fritidshemmens verksamhet ska

- medverka till att barnen tillägnar sig kunskaper om och förståelse för vårt samhälles grundläggande demokratiska principer
- bidra till att barnen får kunskaper och erfarenheter av hur samhället fungerar och kan orientera sig i närsamhället och aktivt använda dess resurser
- bidra till att barnens engagemang och förmåga till medansvar och medinflytande i samhällsfrågor stimuleras och utvecklas.

Samhällsfrågor är inte värderingsfria. Det är därför av stor betydelse att grundläggande värderingar i samhället diskuteras. Fritidshemmen ska i detta sammanhang hävda *demokratins principer* om tolerans, samverkan och jämlikhet mellan människor. Verksamheten ska också bidra till att barnen utvecklar ett kritiskt tänkande och en aktiv hållning i samhällsfrågor.

Verksamheten i fritidshemmet ger barnen många tillfällen att uppleva och tillämpa demokratiskt handlingssätt och stimulera dem till *samarbete*. Personalen utgör i detta sammanhang betydelsefulla modeller för barnen. Barnen ska få hjälp att förstå och värna om demokratiska värden och sina egna möjligheter att påverka och främja egna och andras livsvillkor. En viktig del i den demokratiska fostran är att barnen tränas att fatta beslut om gemensamma regler, kommande aktiviteter, deras innehåll och utformning, sin egen medverkan etc, och att de får ta konsekvenserna av fattade beslut.

Fostran till demokrati sker till stor del i kamratgruppen. De roller och relationer som barnen utvecklar ger dem konkreta erfarenheter av mänsklig samvaro och kan öka barnens förmåga att fatta och respektera demokratiska beslut.

Fritidshemmen ska medverka till att barnen tillägnar sig kunskaper och värderingar som stöder *jämlikheten* i samhället. Alla människors lika värde ska hävdas i fritidshemmets verksamhet.

Barnen i fritidshemmen har kommit olika långt i sin utveckling. De kommer från olika sociala och kulturella miljöer, de har olika intressen och personlighetsdrag. Genom att betona att barnen, med sina olikheter, har samma rättigheter, kan de vuxna i fritidshemmet bidra till att barnen får personliga erfarenheter av jämlikhetsbegreppets konkreta innebörd.

Personalen ska ge barnen stöd och möjlighet att utveckla fasta kamratrelationer. Dessa har stor betydelse för barnens känslomässiga och sociala utveckling och för förmågan att sätta sig in i en annan männi-

skas situation. Den förmågan är i sin tur nödvändig för att jämlikhet ska kunna få en reell innebörd för barnen.

I barngruppen finns stora möjligheter att bearbeta frågor om *jämställdhet* mellan könen. I planeringen och genomförandet av fritidshemmens verksamhet gäller det t ex att vara observant på hur stort flickors respektive pojkars utrymme och inflytande är. Är det aktiviteter som intresserar mest flickor eller mest pojkar som dominerar? Kommer alla till tals i gemensamma diskussioner eller finns det en grupp som alltid är tysta? För att bredda flickors och pojkars traditionella könsrollsmönster behövs en aktiv och medveten hållning hos personalen och återkommande diskussioner om roller, egenskaper, makt och inflytande för både pojkar och flickor.

Fritidshemmen ska bidra till att barnen får insikter om betydelsen av *solidaritet* mellan människor. En förutsättning för detta är att barnen får hjälp att utveckla en förmåga till inlevelse i andra människors situation och en förståelse för att människor i svårigheter måste få hjälp, oberoende av orsakerna till svårigheterna.

Barnens uppfattning om rättvisa utgör grunden för utveckling av en solidarisk hållning. Denna utveckling har nära samband med den moralutveckling som sker i deras lekar, samarbete och konflikter. Barns solidaritet måste bygga på möjligheter till konkret solidariskt handlande. Att på ett påtagligt sätt avstå något för egen del till förmån för andra kan vara upplevelser som lär barn vad solidaritet är. Solidaritet med andra kan också utvecklas genom att barnen exempelvis under en längre tid får arbeta med konkreta hjälpinsatser för barn i andra länder.

Närsamhälle, vardagsliv och övriga samhällsfrågor

I vårt samhälle är vi alla beroende av varandra för att dagligen och på längre sikt få det vi behöver för vår överlevnad och vårt välbefinnande. Barnen måste därför förstå att människor i samhället har olika funktioner och att alla behöver hjälpas åt och ta sitt ansvar för att samhället ska fungera.

Barnen bör få stifta bekantskap med olika yrkesfunktioner i samhället genom väl förberedda och bearbetade studiebesök på olika arbetsplatser. Barnen bör också efter hand få ta ett ökat ansvar för fritidshemmets vardagliga kontakter med bostadsområdets serviceutbud. För att barnen ska bli självständiga och utveckla sin sociala kompetens är det viktigt att de klarar vardagliga sysslor, t ex hur man planerar inköp och handlar i affär, åker buss, läser en tidtabell, telefonerar och hur man skyddar sig i trafiken.

Innan barnen slutar i fritidshemmet ska de också ha haft möjlighet att knyta kontakter med det fritids- och föreningsliv som finns utan-

för fritidshemmet. För detta krävs att personalen känner till och har kontakter med förenings-, kultur- och fritidsliv i närmiljön och i kommunen.

Den tekniska utvecklingen i samhället går snabbt, inte minst inom elektroniken och dess olika tillämpningar. Maskiner för att underlätta arbetet, datateknik, radio, TV och video utgör betydande inslag i den moderna människans liv. Det är viktigt att fritidshemmets verksamhet bidrar till att barnen lär sig förstå och hantera den nya teknikens möjligheter och även skydda sig mot dess risker.

Förändringar i samhället gör att varje generation möter delvis nya och tidigare okända krav och möjligheter. Barnen måste få ta del av de vuxnas kunskaper och erfarenheter, men varje ny generation måste också få utveckla sitt eget sätt att förstå och hantera tillvaron. Det är bara barnen som har erfarenhet av att vara barn i vårt moderna samhälle. Tillsammans med kamrater kan barnen bearbeta erfarenheter, få konkreta upplevelser av både konflikter och solidaritet inom och mellan grupper, lösa problem och glädjas på jämlik nivå med andra barn.

Under 7–12-årsåldern kommer frågor om könsroller, samlevnad, barn och familj allt mer i fokus. Personalen måste hjälpa barnen att förstå och få en nyanserad bild av olika familjesammansättningar, samlevnadsformer och synsätt på familjen.

Personalen i fritidshemmen ska motverka användning av droger och ge barnen kunskaper om dess negativa verkningar. Frågor kring varför människor använder olika droger är i det sammanhanget väsentliga att belysa.

Inom samhällsområdet berörs många politiska och etiska frågor som inflytande, makt och kontroll, hur opinioner bildas och trender uppstår, hur ekonomiska resurser fördelas, våra rättigheter till sjukvård och social service m m. Samhällsfrågorna har också globala aspekter, såsom relationerna mellan fattiga och rika länder, frågor om krig, förtryck, svält och naturförstörelse.

Med en ökande medvetenhet om världen omkring dem möter barnen också dessa och andra samhällsfrågor, ofta genom korta och ofullständiga bilder och berättelser i massmedia. Det väcker undran och oro hos många barn. Personalen måste ha tid och förmåga att lyssna och engagera sig i barnens frågor och hjälpa dem att bearbeta sin oro.

Barnen ska stimuleras att diskutera olika värderingar och tränas att lösa konflikter utan våld. De vuxna är här viktiga förebilder för barnen och ska visa på fredliga vägar för konfliktlösning. Normer, lagar och regler som är väsentliga för samlevnad bör belysas liksom betydelsen av samarbete och arbetsgemenskap. Fritidshemmen ska ta avstånd från sådant som strider mot demokratiska värden. Mobbning och utstötning måste aktivt motarbetas.

Kommunens ansvar

För att kunna utveckla ett varierat innehåll i fritidshemmets verksamhet behöver personalen både generella och lokalt anknutna kunskaper inom områdena natur, kultur och samhälle. Personalen måste vara väl förtrogen med det lokala utbudet av kultur-, fritids- och föreningsverksamhet.

Personer med speciell kompetens inom olika områden kan genom fortbildning och på annat sätt bidra till kunskaps- och metodutveckling av fritidshemmets innehåll.

Det finns behov av fortbildning och utvecklingsarbete kring innehållet i verksamheten.

Arbetsätt

Fritidshemmets arbetsätt ska präglas av glädje, engagemang och lekfullhet. Det ska ge barnen trygghet, lära dem att ta ansvar, ge utrymme för fantasi och skapande samt ge inspiration och vägledning att experimentera, utforska och utveckla olika intressen och kompetenser.

Personalens roll för omsorg, stöd och stimulans och vuxen ledning är av central betydelse, men även barnens initiativ och handlingskraft måste tas tillvara.

Arbetsättet ska vara gruppinriktat och ge stort utrymme för lek och andra aktiviteter som initieras av barnen. Kamratgruppens betydelse måste uppmärksammas.

Personalen ska tillämpa ett arbetsätt som underlättar barnens kontakter med människor, verksamheter och resurser i närmiljön.

Arbetsättet bör vara temanriktat, så att barnen får hjälp att förstå sammanhangen i tillvaron.

Arbetsättet är beroende av lokaler, miljö och material. I personalens ansvar ingår även att inom givna ramar välja material, inreda lokaler och utnyttja den omgivande miljön på bästa sätt.

Barn med olika språklig och kulturell bakgrund eller barn med någon form av handikapp kräver ett arbetsätt som tillgodoser deras behov av särskilt stöd och stimulans för sin utveckling.

Ett aktivt och demokratiskt arbetsätt

Fritidshemmets personal ska vara aktiva och demokratiska ledare. *Verksamheten ska präglas av demokratiska ideal, samarbete, värme och ömsesidig respekt.* Den ska också ge barnen stöd, tid och utrymme för att sortera och bearbeta erfarenheter. Personalen ska stimulera barnen att

reflektera över och kritiskt granska förhållanden i omgivningen.

Skolbarnen har inte samma behov som förskolebarnen av omedelbar fysisk omvårdnad. Istället blir socialisationen och kompetensutvecklingen i förhållande till närmiljön, kamrater och samhälle viktigt. Här behöver barnen stöd av vuxna med insikt i utvecklingens sociala och kulturella villkor. De behöver en verksamhet som ger trygghet, uppmuntran, utmaningar och de behöver hjälp att utveckla förmågan att umgås med andra, ta eget ansvar och förstå den värld de lever i.

Arbetsättet måste tillgodose barnens behov av trygghet. Personalens förhållande till barnen ska därför utmärkas av omtanke och inlevelse. Barnen ska kunna känna trygghet i att alla får del av de vuxnas omsorg och stöd i konflikter eller andra svårigheter. När barnen lämnar fritidshemmet bör de ha utvecklat en tillräcklig självständighet för att kunna klara eftermiddagen på egen hand. Det kan också vara tryggt för barnen att veta att de är välkomna tillbaka för att hälsa på, även efter att de formellt har slutat på fritidshemmet.

Personalen är viktiga för barnens utveckling. De är företrädare för det samhälle som ger möjligheter och ställer krav, de har sin egen vuxenerfarenhet och är bärare av samhällets traditioner och kunskaper. Fritidshemmets personal ska med lyhördhet för barnens behov och intressen se till att barnen får möjlighet att utveckla sådana kunskaper och färdigheter som de behöver både nu och inför framtidens aktiva vuxenliv.

Utvecklingen av en egen identitet och en kompetens att förstå och hantera tillvaron är viktiga led i 7–12-åringarnas begynnande frigörelse från beroendet av vuxnas hjälp och ledning. I denna utveckling är de vuxna å ena sidan den trygga famnen som ger stöd och omtanke och som med den vuxnes auktoritet anger gränser och ger vägledning. Å andra sidan måste de också ge frihet och ansvar och vara den som barnet ska frigöra sig ifrån och pröva sina krafter mot. Denna dubbla roll kräver att den vuxne har insikt och förståelse för de psykologiska processerna i barns utveckling samt trygghet och säkerhet i sin egen identitet.

Personalen och deras kunskaper och erfarenheter är verksamhetens viktigaste tillgång. De ska stödja barnens hela utveckling, tillgodose deras behov, ge sammanhang i tillvaron och stimulans för utveckling av deras intressen och kompetens. Personalens sätt att agera, att bemöta barnen, varandra och andra vuxna, deras sätt att fatta beslut, lösa konflikter och fördela ansvar och arbete bildar mönster för barnen.

Fritidshemmets personal ska samarbeta i arbetslag. Det innebär att man i det pedagogiska arbetet ska ta tillvara de resurser som finns i personalgruppen och sträva efter att utnyttja de erfarenheter och specialintressen som finns hos var och en. Arbete och ansvar ska fördelas med hänsyn till kompetens, förmåga och intresse.

Gruppriktad verksamhet

Utmärkande för fritidshemmet är att verksamheten omfattar en bestämd grupp barn som träffas regelbundet. Gruppen består av barn med specifika erfarenheter, behov och intressen. I gruppen utvecklas sociala normer och mönster, samhörighet och gemensamt handlande. *I fritidshemmets verksamhet är det viktigt att uppmärksamma både det enskilda barnet och gruppen.* Det finns också ett nära samband mellan dessa. Om barnet får sina individuella grundläggande behov tillgodosedda blir det lättare för henne/honom att vara en väl fungerande gruppmedlem. Gruppen kan stödja de enskilda barnens identitet och självkänsla, tillvarata deras erfarenheter, tillgodose deras intressen och erbjuda dem en stimulerande verksamhet.

Kamratgruppen representerar det sociala livets krav. I gruppen utvecklas och prövas regler, moral, ceremonier, ritualer, traditioner etc. Gruppen ger på olika sätt barnet bekräftelser på vem det är – ger det en identitet. Personalen har ansvar för att det blir balans mellan gruppens generella behov av sammanhållande regler och normer och de specifika behov som var och en i gruppen kan ha.

Gruppsamvaro ställer krav på barnens förmåga att samarbeta och lösa konflikter. Det kan de bara lära sig genom praktiska erfarenheter. Det är en trygghet för barnen att de vuxna i fritidshemmet sätter tydliga gränser för våld och aggressioner.

I fritidshemmet bedrivs oftast lek och arbete i mindre eller större grupper. Utmärkande för en grupp är att alla i gruppen uppfattar varandra som delar av en helhet där vissa normer och värderingar är gemensamma. Att åstadkomma gemenskap och "vikänsla" är viktigt. För att en sådan gemenskap ska kunna uppnås krävs att gruppen är någorlunda bestående – dvs att samma barn har möjlighet att träffas under en längre tid och med en viss kontinuitet. Personalen ska aktivt verka för att grupp-gemenskap utvecklas. De måste också vara lyhörda för att barnen kan behöva ro och avskildhet.

Det gruppriktade arbetssättet förutsätter att barnen deltar aktivt och bidrar till gruppens välbefinnande. Barnens initiativ och kapacitet bör tas tillvara genom att barnen deltar i planering och beslut. Barnen bör, med de vuxnas stöd, få leda och genomföra aktiviteter, delta i fritidshemmets skötsel och ta ansvar för den gemensamma miljön.

Barnens möjlighet att ta ansvar är beroende av tilltro, stöd och frihet, men också av den mognadsnivå och förmåga som är nödvändig för att klara av olika åtaganden. Snäva pliktansvar som tilldelas barnen på vuxnas villkor och styrs i detalj leder ofta till motstånd från barnen och blir en träning till lydnad snarare än till ansvar.

Organiserade verksamheter där man gör saker tillsammans – leker, sjunger, bygger, spelar spel, har gemensamma samlingar, måltider, ut-

flykter, fester etc bekräftar och stärker grupp känslan. Samtidigt är det viktigt att utrymme finns för informella gruppbildningar som omväxling till bl a de fasta skolgrupper som barnen ingår i. Verksamheten ska också ge utrymme för olika sammansättningar av grupper efter ålder och intresse. Det måste även finnas tillfällen till kontakt med kamrater som inte är med i fritidshemsgruppen.

Barnens lek och egen verksamhet

Barn måste få leka, skapa, pröva sin kraft och förmåga genom att möta utmaningar och äventyr. Leken är lustbetonad och ger möjlighet att experimentera, uttrycka och bearbeta känslor och pröva gränser. Leken ger erfarenheter och hjälp att leva sig in i andras tankar och känslor. Leken är också bärare av traditioner och ett viktigt kulturarv att bevara och utveckla.

Meningsfull kunskap och förståelse utvecklas genom att barnen kan placera in kunskapen i begripliga sammanhang och integrera den i det egna handlandet och tänkandet. Detta kräver tid och möjlighet att reflektera, undersöka och pröva. För vuxna sker sådan reflektion till stor del genom att de tänker och resonerar. Barn fungerar på en mer konkret handlingsnivå. Leken är ett av barnens handgripliga sätt att reflektera över de upplevelser, intryck och erfarenheter de får i sin kontakt med omgivningen. Leken är därför av största betydelse för barns utveckling av användbara kunskaper och färdigheter. I leken avbildar eller omgestaltar barnen verkligheten på ett sådant sätt att de kan förstå den. I leken kan barnen pröva och öva sin fysiska, psykiska och sociala kompetens. Speciellt rolleken kan vara en social arena, mindre farlig än den verkliga, där barnen på sitt eget sätt kan sätta sig in i vårt mänskliga liv och vårt samhälle.

Under 7-12-årsåldern sker en utveckling och differentiering av barnens egen verksamhet. Utöver lek kan den egna verksamheten ta sig uttryck i regelrätt arbete eller målmedvetna studier. Barnen själva kallar inte sådana aktiviteter för lek, men de fyller samma viktiga funktioner. De kan på sina egna villkor undersöka den värld de lever i samt pröva och utveckla sin kompetens att förstå och hantera verkligheten. I sin egen verksamhet använder barnet tidigare erfarenheter och befintliga kompetenser för att upptäcka, förstå och bemästra utmaningar i den dagliga tillvaron.

Fritidshemmets verksamhet ska stimulera barnens nyfikenhet och vetgirighet och uppmuntra deras egna utforskningar. Upplevelser av natur och kultur, de vuxnas arbete och olika samhällsföreteelser kan väcka barnens intresse och ge dem inspiration till lekar, arbete, träning och studier. Barnens kunskaper, färdigheter och erfarenheter ska

tas tillvara. Personalen ska välja material och metoder som ger barnen lagom svåra utmaningar att ta nästa steg för att förstå och hantera något ännu bättre än vad de kunde tidigare.

Personalen ska hjälpa barnen att välja uppgifter som de kan klara av inom rimlig tid. Att ge barnen stöd att fullfölja och avsluta uppgifter är viktigt. Det ger barnen besked om att de vuxna uppfattar deras uppgifter som betydelsefulla. Om det brister i planering och förberedelser blir många aktiviteter aldrig helt genomförda. Det skapar så småningom en bristande respekt för verksamheten hos både personal, barn och föräldrar och minskar barnens möjlighet att ta ansvar.

Ett temainriktat arbetssätt ger helhet och sammanhang

Barn lär och utvecklas ständigt. Genom lek, arbete och andra kontakter med människor och ting i vardagen prövar och utvecklar barnet sin kompetens, grundlägger sin identitet, får inblick i sociala mönster och hur saker och ting fungerar. För att kunna stödja barns inläring och utveckling vidare är det därför inte tillräckligt med avgränsade inläringstillfällen, utan allt som barnen möter i den dagliga verksamheten måste uppmärksammas.

Under 7–12-årsåldern vidgas barnens värld och de tar intryck av allt de möter. Mycket är nytt och en del är motstridigt eller saknar sammanhang som barnen kan förstå och relatera sig själva till. Barnen behöver därför hjälp att sortera, bearbeta och komplettera sina intryck.

Om barnen ska kunna ta till sig nya kunskaper och färdigheter måste dessa på något sätt knyta an till tankemönster, beteenden och förståelse som redan finns hos dem. Personalen i fritidshemmet behöver därför känna till den situation som barnen lever i och vilka erfarenheter barnen har. Personalen måste också ha förmåga att sätta sig in i barnens tankevärld. Utifrån detta kan man hjälpa barnen att bearbeta och knyta samman erfarenheter från olika håll och stödja deras utveckling av nya kunskaper och färdigheter.

Betoningen på att verksamheten ska ta sin utgångspunkt i barnens erfarenheter, att barnen behöver få helhet och se sammanhang i tillvaron och utveckla kompetens att förstå och hantera den verklighet de lever i, talar för ett temainriktat arbetssätt i fritidshemmen.

Att arbeta temainriktat innebär bl a att helhet och sammanhang betonas, att olika företeelser belyses ur olika perspektiv och att man håller sig kvar vid ett bestämt innehåll under en längre tid. Temainriktningen innebär dels att nya kunskaper och färdigheter kommer in och används i begripliga sammanhang, dels att barnen får möjligheter att bruka alla sina sinnen för att upptäcka och tillägna sig kunskaper

och färdigheter på den egna utvecklings- och erfarenhetsnivån. I ett temaarbete måste barnen få vara delaktiga utifrån sina egna förutsättningar, mognad och ålder.

Valet av temainnehåll bör i första hand ha sin utgångspunkt i barngruppens situation, behov och intressen och grunda sig på frågor och problem som kommer fram i verksamheten. I temaarbeten ska barnen få konkreta upplevelser av den natur, det samhälle och de sociala och kulturella miljöer som ingår i deras livsmiljö. Teman måste också väljas utifrån personalens bedömning av vad som är viktigt för barnen. Det pedagogiska programmets innehåll utgör en central utgångspunkt för denna bedömning.

En del barn behöver särskilt stöd för sin utveckling

I fritidshemmen finns det barn som av olika skäl och på olika sätt behöver särskilt stöd. Det är barn som har eller har haft svårigheter i sin känslomässiga utveckling till följd av psykiska och sociala problem i familjen och barn med olika slag av fysiska eller psykiska handikapp och sjukdomar.

Fritidshemmens mål och uppgifter är desamma för alla barn. Det som barnen behöver ska i första hand tillgodoses genom en god kvalitet på verksamheten. Ibland kan det dock behövas speciella insatser för att dessa barn på sina egna villkor ska kunna tillgodogöra sig det som fritidshemmen har att erbjuda.

Barn som behöver särskilt stöd och vilka insatser som behövs har inte uppmärksamrats inom fritidshemmen på samma sätt som i förskolan. Fritidshemmens personal har heller inte haft samma tillgång till handledning och konsultation som personalen i förskolan och skolan.

När barn som behöver särskilt stöd börjar i fritidshemmet, eller när man där konstaterar att ett barn har behov av speciella insatser, bör det upprättas en *individuell plan* som anger syftet med insatserna, ansvarsfördelning och vilken samverkan som krävs. En sådan plan bör göras upp gemensamt av föräldrarna, fritidshemspersonalen, den ansvarige vid förvaltningen samt eventuellt andra berörda. I planen bör också anges hur och när den ska följas upp. Det är också viktigt att planera för tiden efter fritidshemsvistelsen.

I skolåldern blir barnen alltmer medvetna om likheter/olikheter och jämför sin egen och andras förmåga på olika områden. För barn med t ex fysiska handikapp kan den här perioden innebära en ny och smärtsam insikt om att de är annorlunda, att de kommer att få leva med sitt handikapp och vilka begränsningar det innebär. De inser också att föräldrarna inte kommer att kunna värna och skydda dem i all

framtid. Så småningom kommer de att få klara sig på egen hand. Detta kan leda till en känslomässig kris och barnen behöver extra mycket stöd och förståelse från vuxna för att kunna bearbeta sin syn på sig själva och tillvaron. Fritidshemmets personal kan här fylla en viktig funktion.

Det är också viktigt att uppmärksamma relationerna mellan barnen och aktivt verka för att alla barn blir accepterade och delaktiga på sina villkor i kamratgruppen.

För kontinuitet i stödinsatserna är det särskilt viktigt för dessa barn att det finns ett väl fungerande samarbete med föräldrarna, skolan och eventuellt andra berörda som individ- och familjeomsorg, barnpsykiatri, landstingens habilitering etc.

Många barn med handikapp vistas ibland på sjukhus för undersökningar och behandlingar. Det är då angeläget att det finns en kontinuitet mellan deras fritidshemsvistelse och lekterapi på sjukhuset. Kontakt och samverkan mellan fritidshemmet och sjukhusets lekterapi är betydelsefull för att verksamheterna ska kunna knyta an till varandra och för att man ska kunna stödja varandras insatser. Sådana kontakter kan givetvis bara tas med föräldrarnas samtycke.

Fritidshemmet ska stödja barnens språkliga och kulturella identitet

Fritidshemmen ska bidra till att invandrar- och flyktingbarn blir aktivt tvåspråkiga och stödja deras tillhörighet och delaktighet i både föräldrarnas ursprungskultur och den svenska kulturen.

I fritidshemmen finns ofta barn med annat kulturellt ursprung och barn som vistats olika länge i Sverige. Det finns också barn som tillhör olika minoriteter eller är födda här av föräldrar som är invandrare eller flyktingar. En del barn kan svenska, andra inte, och deras styrka i hemspråket varierar. Förutom alla problem i samband med flykten från hemlandet har många flyktingbarn svåra upplevelser att bearbeta. Hur stödet till invandrar-, minoritets- och flyktingbarn ska utformas i fritidshemmen är således mycket individuellt.

Barnen får undervisning i hemspråket i skolan. Det stöd i barnens båda språk och kulturer som fritidshemmen ska ge måste utformas med detta som utgångspunkt och i samarbete med skolan.

Små barn växer in i sin kulturella omgivning utan att reflektera så mycket över den. Ju äldre barnen blir, desto mer börjar de se sig själva och den egna tillvaron i andra perspektiv och också ifrågasätta delar av den egna kulturen. I det svenska majoritetssamhället finns det stor risk att det framförallt blir den egna ursprungskulturen som då blir ifrågasatt. Den gradvisa frigörelsen från föräldrarna kan också bidra till att

barnen tar avstånd från just den kultur som föräldrarna representerar. Samtidigt blir kamratgruppen och dess värderingar allt viktigare.

Fritidshemmen ska stödja barnens ursprungskulturer och se till att dessa är respekterade och blir tydliga i verksamheten.

I dessa åldrar har barnen ofta ett starkt intresse för existensiella och globala frågor. Närvaron av andra kulturer inne i verksamheten är en stor tillgång genom att man i många sammanhang kan lyfta fram likheter och skillnader i kulturer, traditioner och synsätt. Barnen kan då på ett självklart sätt få vidgade synfält och fördjupning i dessa frågor.

Kontakter kan tas med lokala invandrarföreningar för gemensamma aktiviteter. Utställningar kan ordnas för att belysa barnens ursprungsländer och fester kan ordnas för att fira olika högtider. Fritidshemmen kan också t ex brevväxla med någon skola eller någon annan verksamhet för barn i barnens hemländer.

Lokaler, miljö och material

Barn behöver möta utmaningar. De behöver utveckla sina fysiska, intellektuella och sociala färdigheter i en miljö där de kan röra sig fritt, våga pröva gränser och erövra nya kunskaper. Men de behöver också kunna dra sig undan tillsammans med kamrater eller vara för sig själva.

Personalen ska kunna använda och, utifrån de förutsättningar som finns, utforma den fysiska miljön och välja material så att den gruppriktade verksamheten för omsorg, lek och stimulans kan fungera bra. De måste se till att miljön och dess möjligheter tas tillvara både i barnens egen lek och i den vuxenledda verksamheten.

Barnen ska kunna vara ute och ha glädje av sin utevistelse i alla väder. Utemiljön måste därför vara utformad på ett ändamålsenligt sätt och kompletteras med lämpligt material med hänsyn till årstidernas växlingar och barnens intressen. Genom att barnen själva får vara med och utforma sin utemiljö, t ex plantera växter, bygga kojor, beställa byggmaterial till lekplatsen etc, skapas trivsel och delaktighet samtidigt som barnen utvecklar sin kompetens.

Fritidshemmets lokaler måste planeras och utformas på ett sådant sätt att de ger utrymme för arbete, lek och aktiviteter i både större och mindre grupper och även ger barnen möjlighet att leka och vila i avskildhet.

Det är också viktigt att ta reda på vilka andra lokaler som finns i bostadsområdet som fritidshemmet kan bruka, t ex idrottshall, gymnastiksal, slöjd- och tekniksalar, fritidsgårdar etc. Olika fritidshem i ett bostadsområde bör också samverka för att gemensamt utnyttja verksamhetsresurser och material.

Redskap och material ska finnas lätt åtkomligt för barnen. Valet av redskap och material ska göras så att barnen får möjlighet att vidareutveckla sina kunskaper och intressen genom praktiskt och intellektuellt arbete. Personalen måste vara uppmärksamma på när barnen behöver mer avancerade material och verktyg och när de är mogna för att lära sig nya metoder och tekniker. Spel, pussel, bygg- och konstruktionsmaterial, teknik- och experimentmaterial behöver regelbundet ses över och få nytillskott som innebär nya utmaningar för barnen. Det samma gäller böcker och bilder liksom utklädningsmaterial och annat som stimulerar barnens lekar och utveckling.

De olika utvecklingsfaser som barnen passerar under sin fritidshemstid ställer krav på att lokaler, inredning och material anpassas till deras växlande behov och intressen.

7-åringen som börjar på fritidshemmet behöver en trygg miljö för lugna aktiviteter, högläsning, samtal med de vuxna, spel, pyssel, lek med lego, bilar och dockor. De yngre barnen behöver också tillgång till lek-, rörelse- och verkstadsutrymmen. Dessa lokaler ska kunna tillgodose deras behov av fysisk aktivitet och lust att pröva och undersöka hur saker i deras omgivning fungerar.

Även *de något äldre barnen* behöver en miljö som erbjuder avkoppling. De har dessutom ett stort behov av lokaler där de kan ägna sig åt mer färdighetsbetonade aktiviteter som att spela, snickra, arbeta med lera, teknik, teater och foto. "Verkstaden" – som ger möjlighet att söka sig fram i olika tekniker, att lyckas, misslyckas, skapa, utforska, experimentera, konstruera – är en viktig miljö för dem att ha tillgång till i den dagliga verksamheten. Där kan de ha roligt, få utlopp för sin verksamhetslust, energi och vilja att lära sig samt utveckla egen färdighet.

De äldsta barnen i fritidshemmet behöver en plats där gänget kan sitta och prata om livet. Dit får "små" fritidshemsbarn och vuxna bara komma "i yttersta nödfall". Det rör sig här om en social miljö för dem som nästan är tonåringar – de äldsta barnens miljö för eget socialt liv. Här är det gruppens intressen som styr. Hit går de när de har "mekat" färdigt i verkstaden eller keramikvasen är klar för bränning. Här är man både passiv och aktiv, spelar kort, lyssnar på musik, övar med det egna popbandet eller planerar utflykter i närmiljön.

Fritidshemmet och föräldrarna

Fritidshemmets verksamhet ska tillsammans med hemmen främja en allsidig personlighetsutveckling och en gynnsam fysisk och social utveckling hos barnen.

Fritidshemmets personal bör inbördes och tillsammans med föräldrarna diskutera och utforma ett fungerande samarbete mellan hem och fritidshem. Samarbetet måste bygga på en ömsesidig respekt med hänsyn till föräldrarnas ansvar, kompetens och rättigheter och till personalens yrkeskompetens och ansvar för fritidshemmets verksamhet. Samarbetet med barnens föräldrar ska kontinuerligt utvärderas och vidareutvecklas.

Personalen och föräldrarna har gemensamt ansvar för barnens fostran

Efterhand som barnen blir äldre minskar deras omedelbara beroende av föräldrarnas stöd och omvårdnad. Barnen klarar mer på egen hand, de utvecklar relationer till andra vuxna (lärare, fritidshemspersonal, föreningsledare m fl) och umgänget med kamraterna blir allt viktigare för dem. Härmed minskar föräldrarnas inblick och inflytande i vissa delar av barnens liv. Denna begynnande frigörelse är ett viktigt led i barnens utveckling för ett moget och självständigt liv. Samtidigt är barnen fortfarande i starkt behov av att både föräldrar och andra vuxna finns till hands och med ett aktivt intresse följer det som sker. Fritidshemmen kan vara ett stöd för föräldrarna i denna brytningstid genom att det där finns andra vuxna som känner barnet, följer och förstår dess utveckling.

Det finns många frågor som fritidshemspersonalen behöver diskutera dels med varje barns föräldrar, dels med den samlade föräldragruppen. Exempel på sådana frågor är om barnen ska göra sina läxor på fritidshemmet, om barnen får cykla till och från fritidshemmet, vem som ska ta ansvar för att passa tider för enskilda barns föreningsaktiviteter och liknande, om barnen får gå hem själva och hur man ska göra om barnen blir sjuka under skol- eller fritidshemstid. Sådana frågor bör klaras ut tillsammans med föräldrarna och barnen innan man står i de akuta situationerna. Frågor av detta slag ger också en konkret innebörd åt det gemensamma ansvaret och kan därför utgöra grund för ett mer utvecklat samarbete.

Under den här åldersperioden ökar barnens förmåga att själva föra sin talan och delta i planeringen av verksamheten. Föräldrarnas synpunkter och delaktighet är för den skull inte mindre viktiga. Det blir emellertid fråga om en balansgång där det gäller för personalen att väga in både barns och föräldrars uppfattningar och önskemål. Det kan till och med komma till lägen där barnens och föräldrarnas uppfattningar går isär.

Personalen i fritidshemmen har ansvar för att utveckla kontakten med alla barns föräldrar

Alla föräldrar har rätt att få veta hur verksamheten bedrivs. Personalen har till uppgift att visa, beskriva och förklara vad man gör i fritidshemmet och varför.

Alla föräldrar har också rätt att vara med och påverka verksamheten. Föräldrarnas och barnens synpunkter är viktiga utgångspunkter i planeringen och en självklar del i den kontinuerliga uppföljningen och utvärderingen av fritidshemmets arbete. Föräldrarna kan vara en viktig resurs för fritidshemmet genom de kunskaper som de kan bidra med från sitt arbete, eventuella specialintressen och erfarenheter från samhällslivet i övrigt.

För att föräldrarnas kunskaper och önskemål ska kunna tas tillvara i verksamheten måste de ha praktiska möjligheter till insyn och påverkan.

Samarbetet med föräldrarna kan ske på många sätt

Grunden för kontakt och samarbete mellan fritidshemmets personal och föräldrarna läggs under barnets första tid i fritidshemmet och fortsätter i de vardagliga kontakterna med föräldrarna. I och med barnens skolstart och inträde i fritidshemmet får föräldrarna två olika personalgrupper att samarbeta med. Detta kan medföra en osäkerhet om hur man ska bete sig som skolbarns- och fritidshemsförälder. Personalen bör diskutera detta med föräldrarna och arbeta för att de ska känna sig hemma i fritidshemmet och i sin nya roll.

Ofta börjar barnet i fritidshemmet och skolan samtidigt. Barnet bör få bekanta sig med verksamheten och den nya miljön tillsammans med föräldrarna. Denna introduktion är viktig och bör planeras av föräldrar och personal tillsammans. Det kan också vara så att de barn som går i förskolan redan under våren successivt vänjs in i fritidshemmet med hjälp av förskolans personal. Det är viktigt att då inte glömma föräldrarna. En ytterligare introduktion tillsammans med föräldrarna kan behövas, inte minst för att lägga grunden till en förtroendefull kontakt mellan personal och föräldrar. I annat fall får man finna andra vägar för att aktivt introducera föräldrarna i fritidshemmet.

En annan förändring som sker under fritidshemstiden är att barnen inte alltid lämnas och hämtas av föräldrarna. Ibland kommer barnen till fritidshemmet först när skolan slutar och de äldre barnen kan både komma och gå hem själva. De dagliga kontakterna med föräldrarna minskar. Det kan betyda att man i stället får utveckla andra former för kontakt och information.

Föräldraförsäkringen ger möjlighet till kontaktdagar för deltagande i förskola, skola och fritidshem. Personalen ska informera föräldrarna om kontaktdagarna och förvissa sig om att de känner sig välkomna att delta i fritidshemmets verksamhet. Dessa dagar bör förberedas genom att diskutera hur föräldrarnas medverkan bäst kan tas till vara. Man måste dock vara medveten om och respektera att alla föräldrar inte kan eller vill delta. Genom att på olika sätt dokumentera verksamheten – genom bilder, film, utställningar etc – kan också dessa föräldrar få en konkret upplevelse av barnens fritidshemstillvaro.

Föräldramöten bör anordnas regelbundet för gemensam information och diskussion. Syftet med varje möte bör vara klart uttalat. Mötena bör vara väl strukturerade och ge utrymme för så många som möjligt att komma till tals, exempelvis genom att träffas i mindre grupper. Mötesformen passar inte alla. Även de föräldrar som inte är närvarande bör få del av det som sagts och få tillfälle att lämna synpunkter på annat sätt.

Invandrarföräldrar kan ibland vara tveksamma till att delta i föräldramöten, i synnerhet om de representerar ett fåtal i gruppen av svenska föräldrar. De kan behöva förberedelse i form av egna möten, eventuellt tillsammans med tvåspråkig personal.

Arbetskvällar, utflykter, öppet hus, fester etc ger möjligheter till trivsam samvaro och fördjupad kontakt mellan föräldrar och personal, föräldrar och barn och föräldrarna emellan. Genom fritidshemmet kan föräldrarna knyta kontakter med varandra, utbyta kunskaper, ge varandra stöd och hjälp utanför verksamheten och verka för gemensamma intressen.

Utifrån ett god vardagskontakt med föräldrarna kan man utveckla samarbetsformer som innebär ett mer aktivt deltagande och inflytande från föräldrarnas sida i planeringen och genomförandet av fritidshemmets verksamhet.

Samarbete och samverkan – metoder för att få en bättre verksamhet för barnen

Barns behov av helhet och sammanhang ställer krav på att de verksamheter som ingår i deras vardagsliv verkar i samma riktning, mot samma mål och kompletterar varandra. För att detta ska bli möjligt krävs *samordning* av olika verksamheter i kommunen. Sådan samordning är en förutsättning för att personalen i förskola, fritidshem, skola och ledare i föreningsliv och andra fritidsverksamheter ska kunna planera sin *samverkan* och delta i ett mer ingående *samarbete*.

Alla har ett gemensamt ansvar för att samverkan kommer till stånd,

att den på olika sätt underlättas och att den inriktas på insatser som är viktiga för barnen.

Samverkan underlättas av att verksamheterna ligger nära varandra. Det behövs också väl fungerande informationskanaler. Samverkan mellan skilda verksamheter och samarbete mellan olika yrkesföreträdare ställer nya krav på inblandade parter och kan upplevas både som en positiv utmaning och som ett hot mot den egna yrkesrollen. Samverkan måste därför få tid att utvecklas.

En positiv och öppen attityd till samarbete, en vilja till förändring och till utveckling av det egna arbetet är en grundförutsättning för att de olika verksamheterna ska kunna samarbeta, stödja och komplettera varandra och därmed utgöra ett verkligt stöd för barnen och deras familjer.

För att samarbetet ska upplevas som meningsfullt måste det äga rum på lika villkor. Alla som deltar i samarbetet måste ses som lika viktiga och ingen förmer än den andre. Trygghet i den egna yrkesrollen och kunskap om varandras arbetsuppgifter, både det som är gemensamt för verksamheterna och det som skiljer, är viktiga förutsättningar. Samarbete förutsätter också att var och en som deltar vet var gränserna för det egna arbetet går.

Det är viktigt att det finns tid avsatt för planering av samverkan mellan olika verksamheter när det gäller samarbete, information, gemensamma diskussioner, gemensam fortbildning, gemensamt utvecklingsarbete etc.

Övergången från förskolan ska underlättas

I förskolan har barnen deltagit i en verksamhet som bygger på samma grundsyn och mål som i fritidshemmet. Det är av stor vikt att personalen i fritidshemmet känner till förskolans arbete för att man ska kunna bygga vidare på de kunskaper och erfarenheter som barnen har.

Inför övergången från förskolan till fritidshemmet behöver barnen få lära känna sin nya miljö, den personal och verksamhet de möter där och den barngrupp de ska ingå i.

Personalen i fritidshemmet har tillsammans med förskolans personal ansvar för att förbereda och underlätta barnens övergång till fritidshemmet. Föräldrarna bör i god tid före skolstarten få reda på i vilket fritidshem deras barn ska gå, så att introduktionen i fritidshemmet kan planeras tillsammans med föräldrar och barn.

De äldre barnen i fritidshemmet kan med sin erfarenhet av hur det är att byta miljö och verksamhet delta i planeringen och på många sätt vara till hjälp och stöd under introduktionstiden.

Fritidshemmet och skolan har ett gemensamt ansvar för barnen

I läroplanen för grundskolan och i det pedagogiska programmet för fritidshem uttrycks en gemensam syn på barn och barns behov. Tillsammans med föräldrarna har också fritidshem och skola ett gemensamt ansvar för de barn som omfattas av båda verksamheterna.

Kontakt och samarbete mellan fritidshem och skola kan leda till en ökad samstämmighet i synen på barns fostran och utveckling och ge ökade möjligheter att förstå och stödja varje barn. En samstämmighet hos de vuxna i fritidshem och skola, t ex i fråga om normer och krav, ger också barnen trygghet.

Fritidshemspersonalens möjligheter att samarbeta med skolan påverkas i hög grad av hur skoldagen tidsmässigt är organiserad. Om barnen på fritidshemmet börjar och slutar sin skoldag vid samma tid har fritidshemmets personal större förutsättningar att medverka och komplettera skolans verksamhet.

Samarbetet mellan fritidshem och skola underlättas om barn i samma klass går i samma fritidshem. Det innebär att både fritidshemspersonal, lärare och föräldrar får ett begränsat antal vuxna att ha kontakt och samarbete med. De lär gemensamt känna barnen och kan tillsammans komma fram till vad som är viktigt att koncentrera samarbetet på. Temaarbete av olika slag, praktiskt arbete och skolans fria aktiviteter, gemensamma studiebesök och utflykter är exempel på områden som lämpar sig särskilt bra att börja samarbetet med. På sikt kan samarbetet fördjupas och utvecklas.

Personalen i fritidshemmen kan genom sin frihet vid valet av verksamhetsinnehåll ta vara på barnens möjligheter att skapa, utöva och utveckla sina egna intressen och därmed komplettera det innehåll skolan har i sin verksamhet.

Skolan kan å sin sida tillvarata fritidshemspersonalens kunskap om barnens närmiljö och om barns och ungdomars uppväxtmiljö i kommunen samt ta del av vad barnen lärt sig i fritidshemmet.

I en samlad skoldag kan fritidshemmets och skolans verksamheter knyts samman

I den samlade skoldagen kan kommunens skolor och fritidshem samverka under fasta tider och strukturerade former. En något längre skoldag som planeras och genomförs av de båda personalgrupperna tillsammans kan ge en verksamhet med hög kvalitet och stor variation.

Samarbete förutsätter gemensam planering där man kommer överens om hur man ska arbeta, vad som ska göras och när det ska göras.

Utgångspunkten för planeringen bör vara barnens behov av sammanhang och stabilitet. Barnen bör ha möjlighet att påverka planeringen, ha inflytande över det som händer och delta i utvärderingen.

Genom att skol- och fritidshemspersonal samtidigt kan vara med barnen under stora delar av dagen, kan den samlade skoldagen ge ökade möjligheter både till träning av basfärdigheter och till konkretisering av skolans undervisning.

Fritidshemmets lokaler är många gånger lämpligare för skapande laborativt arbete än klassrummet.

Samverkan i bostadsområdet och närsamhället med fritids-, förenings- och kulturverksamheter

Barnen behöver få kännedom om det egna bostadsområdet och de verksamheter som pågår där. Innan barnen slutar i fritidshemmet bör de haft möjlighet att knyta kontakter med områdets fritidsutbud och föreningsliv. Detta ställer krav på fritidshemmets samverkan med olika kulturella verksamheter, kommunens fritidsverksamhet och föreningsliv.

Det är viktigt att personalen i fritidshemmen utnyttjar de möjligheter som finns till samarbete med bibliotek, fritidsgårdar, föreningar, museer och enskilda kulturarbetare.

Den kunskap och de resurser som finns i arbets- och föreningsliv och inom olika kommunala verksamheter för kultur och fritid kan berika verksamheten och utgöra ett stöd för personalen.

Det är en trygghet för barnen att ingå i sammanhang där människor känner varandra och samarbetar för det gemensamma bästa. Samverkan mellan människor i barnens uppväxtmiljö är därför av största betydelse. Vuxnas samverkan ger också barnen modeller för ett aktivt deltagande i samhällslivet.

Kommunens ansvar

Verksamheten i fritidshem ska bedrivas av pedagogiskt utbildad personal i tillräckligt antal. Kommunen ansvarar för att personalen erbjuds fortbildning kring frågor som rör arbetssätt och metodik.

Kommunen har ansvar för att barngruppernas storlek och sammansättning ger förutsättningar för ett målinriktat pedagogiskt arbete.

Barn med handikapp kan behöva särskilda hjälpmedel, insatser och stöd för att tillsammans med de övriga barnen kunna delta i olika verksamheter såväl inom som utanför fritidshemmet.

Barn från andra kulturer kan behöva kontinuerlig kontakt med personal som talar deras eget språk.

Kommunen bör på olika sätt stimulera och underlätta fritidshemmets samarbete med föräldrarna, skolan och olika verksamheter inom kultur-, fritids-, förenings-, och arbetsliv.

Sammanfattande principer för fritidshemmets pedagogiska verksamhet

För fritidshemmen finns inga bindande krav på att barnen ska lära sig bestämda kunskaper eller färdigheter. Verksamheten ska stödja barnens hela utveckling, tillgodose deras behov av trygghet och omsorg, ge dem sammanhang i tillvaron, stimulera deras intressen och utveckla deras kompetenser.

De centrala utgångspunkterna för fritidshemmets verksamhet är att den ska

- bedrivs i enlighet med målen
- utgå från kunskaper om barnens utveckling och uppväxtvillkor
- ha ett innehåll som ger barnen kontakter med natur, kultur och samhälle
- tillämpa ett arbetssätt som vilar på pedagogisk teori och beprövad erfarenhet.

Vid planering, utvärdering och utveckling av verksamheten är det viktigt att uppmärksamma var och en av dessa utgångspunkter. I fritidshemmets dagliga verksamhet däremot måste de fyra utgångspunkterna vävas samman till en meningsfull helhet.

Utifrån dessa utgångspunkter för verksamheten kan några *viktiga och generella principer* för fritidshemmets pedagogiska verksamhet formuleras.

De övergripande målen måste hållas ständigt aktuella i den dagliga verksamheten. De får inte begränsas till att gälla vissa aktiviteter vid enstaka tillfällen.

I verksamheten ska de skillnader i livsvillkor samt i sociala och kulturella mönster som ger barn olika erfarenheter och förutsättningar uppmärksammas och tas till vara.

Barns utveckling är en helhet, där fysisk, motorisk, intellektuell, social och emotionell utveckling vävs samman. Barnens inläring och utveckling sker hela tiden och i samspel med den omgivning som de ingår i.

För en positiv utveckling och inläring krävs att barnen känner trygghet och har tillgång till vuxnas stöd och omtanke. Fysiska och intellektuella utmaningar är viktiga drivkrafter för barnens utveckling. Barnen behöver undersöka och pröva sina egna förmågor i relation till omgivningens krav och möjligheter.

Barnens egna verksamheter, deras lekar, studier och skapande är nödvändiga för att de ska kunna utveckla meningsfulla och användbara kunskaper och färdigheter.

Kamrater och livet i kamratgruppen är viktigt för barnens utveckling.

Barnens sociala och kulturella kompetens utvecklas genom att de får se och delta i äldre barns, ungdomars och vuxnas verksamheter och genom att de får tid att på egen kompetensnivå bearbeta sina erfarenheter.

Ett temainriktat arbetssätt som utgår från barnens egna kunskaper, erfarenheter och intentioner och ger dem kontakt med natur, kultur och samhälle, är ett sätt att hjälpa barnen att få helhet och sammanhang i tillvaron.

Förändringar i samhället kräver att det uppväxande släktet kan förstå och hantera nya möjligheter och nya problem. Barnen behöver också historiska rötter, traditioner och förankring i nutiden.

Fritidshemmen ska bygga vidare på förskolan och komplettera hemmet och skolan. Verksamheten måste bedrivas i nära samarbete med föräldrar och i kontakt och samverkan med skola, socialt arbete i bostadsområdet, kommunala och föreningsdrivna fritidsaktiviteter etc.

4. Planering av fritidshemmets pedagogiska verksamhet

Planering är en förutsättning för en bra verksamhet. Genom planeringen blir arbetet möjligt att överblicka och utvärdera, förändra och utveckla. En planerad verksamhet ger en trygghet åt alla inblandade – både vuxna och barn. Det är viktigt att kunna förutse vad som kommer att hända i fritidshemmet, vad som ska ske under dagen, vilka möjligheter som finns i morgon, i nästa vecka eller längre fram. En verksamhet med synlig struktur och med mål som personalen har gjort konkreta och fattbara är en förutsättning för att föräldrar och barn ska ha verkliga möjligheter till inflytande.

Är verksamheten oplanerad innebär det att den i hög grad styrs av faktorer som ingen egentligen är riktigt medveten om och som kanske varken personal, barn eller föräldrar önskar sig. En planering har alltid sina begränsningar. Därför är det viktigt att vara klar över vad som lämpar sig att planera, ha utrymme för improvisation och även ha rimliga förväntningar på vad planeringen kan åstadkomma.

Det pedagogiska programmet för fritidshem och de förutsättningar och villkor som anges i de kommunala riktlinjerna är viktiga utgångspunkter för personalens planeringsarbete. Planeringen av den pedagogiska verksamheten måste också bygga på personalens egna kunskaper, arbets- och livserfarenheter, kännedom om barnen, familjerna och deras verklighet.

Fritidshemmets verksamhet innefattar i praktiken både *vad* man arbetar med och *hur* man arbetar. I planeringsarbetet kan det dock vara en fördel att skilja på innehåll och arbetssätt. När planering övergår till handling är dessa båda begrepp naturligt sammanvävda och beroende av varandra.

Att verksamheten i fritidshemmet ska vara målinriktad och planerad betyder inte att den ska vara detaljstyrd, rutinartad och omöjlig att förändra. En bra planering utesluter på intet sätt flexibilitet, improvisation och spontanitet. Tvärtom kan den genom att ge stadga, struktur och överblick skapa utrymme för frihet och egna initiativ från barnen.

Personalen ska planera fritidshemmets verksamhet i samråd med föräldrarna och barnen

Föreståndaren har ansvaret för att planeringen utförs och ska stödja personalen i planeringsarbetet. *Personalen måste ha tid för både planering och utvärdering.* En fast planeringstid bör även finnas för samverkan med skolan och med andra verksamheter.

Planeringen förutsätter att personalen har kunskap om verksamhetens mål, inriktning och förutsättningar enligt det pedagogiska programmet och kommunala riktlinjer. De måste skaffa sig kännedom om barnen och närmiljön och utnyttja sin pedagogiska kompetens och erfarenhet i formulering av mer konkreta mål och vid val av innehåll och metodik. Verksamheten ska planeras så att den tillgodoser barnens behov av lek, avkoppling, kamratsamvaro och avskildhet.

Planeringen av verksamhet för skolbarn i en grupp där det även finns förskolebarn är lika betydelsefull som i en grupp med enbart skolbarn. I en barngrupp med stor åldersspridning ställs helt naturligt särskilt stora krav på planeringen för att verksamheten ska vara utvecklande för alla åldrar. Verksamheten måste också anpassas till den tid som barnen dagligen vistas i fritidshemmet.

Fritidshemmets planering ska omfatta såväl hela barngruppen som det enskilda barnet. En förutsättning för detta är att personalen uppmärksammar såväl barngruppens som enskilda barns behov och möjligheter.

I planeringen för barn som behöver särskilt stöd bör personalen i samarbete med föräldrarna, och även med skolan, bedöma vilka behov barnet har och hur dessa behov ska tillgodoses, vilka som ska samarbeta, hur stöd- och behandlingsinsatser ska kunna inordnas i verksamheten och när arbetet ska följas upp.

När det gäller barn med annan språklig och kulturell tillhörighet måste personalen i planeringen ta hänsyn till hur barnets dubbla kulturtillhörighet bör påverka innehåll och arbetssätt i fritidshemmet. Man bör diskutera roller och samarbete mellan den enbart svensktalande och den tvåspråkiga personalen och hur man kan komplettera och stödja varandra.

Barnen i fritidshemmet ska ta del av och ha ett visst ansvar för planeringen. Deras medverkan måste tas på allvar. Att bara låta barnen komma med förslag och synpunkter räcker inte. För att barnens egen förmåga att planera och ta ett medansvar ska kunna stödjas och utvecklas måste de på egen hand få planera och ansvara för enkla uppgifter.

Föräldrarna – ett stöd för verksamheten

Föräldrarna är ett stöd för verksamheten genom sin kunskap om de egna barnen och om närmiljön. Föräldrarna ska ha möjligheter att ge synpunkter på planeringen, på hur verksamheten genomförs och utvärderas. För att planera verksamhetens konkreta mål, innehåll och metoder och bedöma vad som är realistiskt, krävs goda kunskaper om barn, hur barn lär och utvecklas och hur en pedagogisk verksamhet utformas. Den kunskapen har personalen. Föräldrarnas roll är att komplettera med synpunkter på verksamheten utifrån sina perspektiv. Föräldrarnas möjligheter att ge synpunkter underlättas genom att de deltar i verksamheten när så är möjligt. De två kontaktdagarna per år som ingår i föräldraförsäkringen är här till god hjälp för att kunna följa barnets dag i skola och i fritidshem.

Alla föräldrar ska erbjudas möjlighet att ge synpunkter och framföra åsikter.

Planering på både kort och lång sikt

Planeringen är en del av *en process där förberedelse, genomförande och utvärdering* ingår som ständigt återkommande moment. Utvärdering av verksamheten och analys av dess möjligheter är viktiga grunder för planeringen.

Planeringen av verksamheten ska vara ett stöd för arbetet under längre perioder och ge handlingsberedskap i ett kortare perspektiv.

En planering på längre sikt bör baseras på en bedömning av vad som är viktigt för barnen att delta i, få kunskap om och erfarenhet av under hela sin fritidshemstid. Personalens kännedom om barnen i fritidshemmet, om skolan och den kulturella och sociala miljö som de lever i är här en väsentlig förutsättning. Därefter görs en beskrivning – en grovplanering för vad man vill uppnå och vad verksamheten bör omfatta under det närmaste året eller halvåret. Detta gäller både den dagliga verksamheten – trygghet, omsorg, regler och normer, återkommande aktiviteter, miljön och samarbetet – och mer periodiskt innehåll som temaarbete, helgfirande etc. En del verksamheter behöver planeras i god tid för att kunna genomföras – material kan behöva beställas, samarbete etableras etc. Lägervistelser och liknande kräver exempelvis ofta lång tid att förbereda.

Denna översiktliga planering, där även barnen ska vara med, ska presenteras för föräldrarna så att de kan komma med synpunkter och förslag.

I den löpande planeringen varje månad och vecka planeras verksamhetens innehåll och arbetssätt mer i detalj utifrån konkreta och kort-

siktiga mål. Samtidigt gäller det att ta till vara barnens frågor, funderingar och idéer och aktuella intressen i barngruppen. Här blir det nödvändigt att tillsammans med barnen tänka igenom hur man mer konkret ska gå tillväga, vilket material som kan användas och vem som tar ansvar för vad när det gäller förberedelser och genomförande.

Det kan gälla att ta kontakt med en arbetsplats för studiebesök, bibliotekarien för att få tips till bokcirkeln, idrottsföreningen för att de ska komma och informera om sin verksamhet, skolvaktmästaren för att låna kopieringsapparaten eller att försöka övertala fritidschefen att få låna kanoterna osv. Det kan också gälla att tänka igenom och förbereda ett verksamhetsmoment. En daglig justering av planeringen kan behöva göras för att alla ska vara väl förberedda.

Att personalen ska planera tillsammans med barnen och i samråd med föräldrarna betyder inte att all planering ska göras i grupp. Arbetet måste fördelas. Den enskilda planeringen och förberedelsen är av största betydelse. Informationen måste fungera så att alla berörda vet vad som pågår, vad som planerats och vad som förväntas av var och en. Det underlättar för både personal, barn och föräldrar och även för en vikarie som ska ta över någon annans uppgifter.

Utvärderingen ska resultera i en utvecklingsplan

En kontinuerlig utvärdering är grunden för all planering och utveckling av verksamheten. Utvärdering är ett sätt att göra verksamheten tydlig: Vad är det som händer? Blev det som vi tänkt oss?

Utvärderingen innebär att personalen diskuterar, reflekterar över och söker bedöma hur arbetet och verksamheten i fritidshemmet har fungerat för barnen. Därmed finns underlag för fortsatt planering och utveckling av verksamheten.

I utvärderingen bör diskuteras hur verksamheten som helhet fungerar i förhållande till målen och intentionerna. Hur den dagliga verksamheten och särskilda temaarbeten genomförs – vad de lett till och vad man kanske inte uppnått – bör diskuteras liksom hur barngruppen och enskilda barn reagerar och utvecklas. Personalens förhållningssätt gentemot barnen, barnens möjligheter att vara delaktiga i planering och vardagsarbete och de vuxnas stöd till barnens eget ansvarstagande är andra frågor att ta upp i detta sammanhang. Man bör också gå igenom hur tjänstgöringsschema och fördelning av personalens ansvar och arbetsuppgifter och samarbetet i personalgruppen har

fungerat. Fritidshemmets regler och normer, hur konflikter lösts, samarbetet med föräldrarna och samverkan med skolan och andra verksamheter är ytterligare exempel på frågor som bör finnas med i utvärderingen.

Att utvärdera den egna verksamheten kräver att man kan vara självkritisk och har en viss distans till verksamheten. Därför är regelbundna iakttagelser, observationer och dokumentation till stor hjälp. Ibland kan det dock vara nödvändigt att ta hjälp utifrån (barnomsorgsassistent, kolleger etc) för att få nya perspektiv på sin verksamhet.

Personalen ska årligen ha möjlighet att mer grundligt utvärdera och övergripande planera den egna verksamheten. För detta bör särskild tid avsättas så att personalen i lugn och ro kan diskutera igenom det gångna årets verksamhet och ta vara på de erfarenheter man gjort. Utvärderingen bör också inrymma barnens och föräldrarnas synpunkter på verksamheten.

I fritidshem med flera barngrupper bör utvärderingen göras både för varje grupp och för hela fritidshemmet.

Utvärderingen bör utmynna i en analys av läget som dokumenteras på ett enkelt sätt. Utvärderingen ska inte bara ligga till grund för det egna fritidshemmets fortsatta planering utan också för politiska beslut i kommunen. En utvecklingsplan för den framtida verksamheten ska därför utarbetas och överlämnas till förvaltningsledningen.

I utvecklingsplanen ska personalen redovisa slutsatser av sin utvärdering och hur man anser att fritidshemmets verksamhet bör utvecklas. I utvecklingsplanen anges förslag till internt eller externt utvecklingsarbete samt behov av fortbildning och annat stöd. Även behov i övrigt av exempelvis ökad personaldimensionering, utökad planeringstid m m bör redovisas i utvecklingsplanen. Man kan också ange områden som kräver ledningens beslut om insatser för att förbättra barns och ungdomars uppväxtsituation i kommunen.

Genom utvecklingsplanerna och övrig dokumentation från verksamheten får kommunens ledningspersonal underlag för att identifiera behovet av insatser mer generellt för barn och ungdom samt behovet av insatser och beslut som gäller fritidshemmets verksamhet. För att underlätta arbetet med planering, dokumentation, utvärdering och utvecklingsplan kan det behövas fortbildning och metodutveckling både på ledningsnivå och bland fritidshemspersonalen.

Kommunens ansvar

Kommunen har det yttersta ansvaret för att fritidshemmens personal har möjlighet att planera verksamheten på ett målmedvetet sätt. Personalen behöver särskild tid avsatt för såväl den löpande planeringen som för regelbundna observationer och iakttagelser av verksamheten.

Kommunen har också ansvar för att särskild tid anslås för en årlig planering och utvärdering och att fritidshemmens utvecklingsplaner och annan dokumentation tas till vara i den kommunala planeringen.

Planering och utvärdering är angelägna områden för fortbildning och utvecklingsarbete.

5. Kommunen har ansvar för ledning och utveckling av verksamheten

Kommunerna har enligt socialtjänstlagen ansvaret för barnomsorgen och därmed för fritidshemmen. Detta gäller både verksamhetens *utbyggnad och kvalitet*. Barn och föräldrar har rätt till en god och likvärdig verksamhet oavsett i vilket fritidshem barnen vistas.

I socialtjänstlagen anges att det i varje kommun ska finnas en plan för utbyggnad av förskole- och fritidshemsverksamheten. Planen ska antas av kommunfullmäktige och avse en tidsperiod av minst fem år.

Riksdagen har dessutom beslutat att kommunerna bör utarbeta riktlinjer för barnomsorgen och dess pedagogiska innehåll. Många kommuner har också gjort omfattande översyner av barnomsorgens inriktning och innehåll. Arbetet med barnomsorgsplaneringen har därmed utvecklats till att även omfatta barnomsorgens kvalitet.

För att det pedagogiska programmets intentioner ska kunna genomsyra fritidshemmens verksamhet behöver ett mångsidigt utvecklingsarbete komma till stånd. Detta kan inte göras på något helt förutbestämt sätt, utan måste utgå ifrån de behov man har i olika fritidshem och kommuner. Det gäller både att vidareutveckla och förnya och att finna metoder för att befästa och sprida det som fungerar bra i verksamheten.

De utvecklingsinsatser som behövs för att förverkliga programmet är i hög grad beroende av kompetens, förmåga, engagemang och intresse hos de människor som på olika nivåer ska ansvara för genomförandet.

Personalens vilja, arbetsglädje, engagemang och förmåga att utveckla sitt arbete är helt avgörande för kvaliteten i verksamheten. Inte ens goda materiella resurser kan ersätta dessa krafter. Däremot kan otillräckliga resurser vara ett effektivt hinder för att frigöra dem.

Ledningens uppgift är att skapa förutsättningar för en gynnsam utveckling av fritidshemmen. Därför måste kommunens ledningspersonal ha kompetens och nödvändiga resurser för att kunna stödja fritidshemmens verksamhet. En kompetent och lyhörd ledning kan ta till vara det som är bra i kommunen och ge stöd till fritidshem som behöver utveckla verksamheten.

Det pedagogiska programmet anger ramarna för verksamheten. Arbetet med att genomföra programmet måste ta hänsyn till de skilda förutsättningar och behov som finns i olika kommuner, kommundelar

och fritidshem. En sådan anpassning måste göras både inom verksamheten i fritidshemmet och i den kommunala ledningen. Detta betyder att man måste arbeta med intentionerna i det pedagogiska programmet både på kommunal ledningsnivå och på verksamhetsnivå.

På *kommunal ledningsnivå* måste de övergripande målen och de grundläggande värderingarna, liksom de principer för ledning, planering och utveckling som anges i programmet, ligga till grund för beslut om hur ledningen ska påverka och stödja verksamheten. Det kan gälla t ex kommunens personalpolitik såsom personaldimensionering, utbildningskrav och resurser för fortbildning. Det kan också gälla principer för barngruppernas sammansättning och storlek och satsningar på olika former av utvecklingsarbeten.

I detta kapitel redovisas hur kommunen genom ställningstaganden inom följande områden kan utforma sitt ledningsarbete samt styra och påverka fritidshemmets verksamhet:

- styrnings- och ledningsorganisation
- personalen i fritidshemmen
- barngruppen
- fortbildning, vidareutbildning, personalutveckling
- kommunalt utvecklingsarbete
- handledning och konsultation
- fritidshemmet och föräldrarna
- kommunal samordning, samverkan och samarbete
- lokaler, miljö och material
- kommunala riktlinjer.

Barnomsorgens styrnings- och ledningsorganisation

Barnomsorgens styrnings- och ledningsorganisation omfattar förtroendevalda och tjänstemän. Socialnämnden, ibland kompletterad med distriktsnämnder eller kommundelsnämnder, är de politiskt beslutsfattande organen. Förvaltningens ledningsorganisation, från fritidshemmets föreståndare till socialchef eller motsvarande, har det verkställande ansvaret.

De förtroendevalda

De förtroendevalda har det yttersta ansvaret för fritidshemmens omfattning, kvalitet och utveckling. I denna uppgift företräder de medborgarna – däribland föräldrarna.

Socialtjänstens och därmed fritidshemmens värdemässiga mål har fastställts i socialtjänstlagen och genom riksdagens beslut om fritidshemsverksamheten. I kommunerna behöver dessa kompletteras med mer handlingsinriktade mål för hur de övergripande målens intentioner ska förverkligas. Sådana mål måste utformas utifrån behov och förutsättningar i den egna kommunen och en kännedom om verksamhetens möjligheter och begränsningar.

De förtroendevalda i stat och kommun anger således vilken inriktning man vill att verksamheten ska följa. Därefter överlämnas den konkreta utformningen till dem som ska genomföra och använda verksamheten. Som en följd av detta eftersträvas ofta en delegering av beslutsansvar så långt ut i organisationen som möjligt.

En rad frågor och åtgärder som de förtroendevalda tar ställning till eller avstår från att besluta om påverkar personalens möjligheter att utforma fritidshemmens verksamhet. Det är därför viktigt att de förtroendevalda har god kännedom om den inre verksamheten och dess olika villkor samt om de förutsättningar och möjligheter som finns i fritidshemmens närliggande miljö.

Det är också viktigt att de förtroendevaldas beslut förs ut till personalen på ett tydligt sätt och att de sedan får en uppföljning. Metoder och rutiner behöver utvecklas för utbyte av kunskaper och erfarenheter mellan fritidshemmens verksamhet och ansvariga politiker och tjänstemän. Dokumentation och utvärdering av arbetet i fritidshem och förvaltning utgör underlag för uppföljning och beslut. Detta förutsätter att såväl anställda inom förvaltningen som personalen i fritidshemmen får tid och stimulans att dokumentera och utvärdera sitt arbete.

Ledningsorganisationen

Varje kommun har ansvar för att arbetet i fritidshemmen bedrivs i enlighet med det pedagogiska programmets intentioner. För att leda verksamheten krävs insatser av olika slag. Ledningsarbetet måste inriktas på att

- informera
- utvärdera
- samordna
- stödja.

I *informationsansvaret* ligger att föra ut de förtroendevaldas intentioner till fritidshemmens personal. Beslut som inte primärt riktar sig till personalen men som ändå påverkar deras arbete behöver de också känna till. En genomtänkt och enkel informationsverksamhet är nödvändig i alla kommuner, inte bara till personal utan också till föräldrar.

För att alla ska nås av budskapet kan en skriftlig information vara nödvändig. I många fall behövs också muntlig information för att förtydliga och förebygga missförstånd. En viktig del av informationen gäller kunskaper och erfarenheter från utredningar och utvecklingsarbete i andra kommuner. Likaså behövs kanaler för information om erfarenheter som gjorts i den egna kommunen. Här kan utställningar, film- och bildmaterial etc komplettera skriftlig och muntlig information.

I *utvärderingsansvaret* ligger att följa upp tidigare beslut och uppmärksamma problem i verksamheten som kräver nya beslut i förvaltningsledning eller av de förtroendevalda. Uppföljning är särskilt viktig för att undvika en ojämn standard i verksamheten i samband med decentralisering, delegering av budgetansvar och liknande. Enbart kvantitativa resultatvärderingar räcker inte.

För att den kommunala ledningens beslut ska grunda sig på en god kunskap om verksamheten, behövs information från verksamheten till ledningen. Att dokumentera verksamheten är för personalen ett sätt att synliggöra arbetet vid det egna fritidshemmet och beskriva de erfarenheter som gjorts. Det kan också skapa ökat förtroende för arbetet hos såväl ledningsansvariga som föräldrar och allmänhet. För att få en sammanhållen beskrivning av verksamheten i hela kommunen bör dokumentationen sammanställas och användas som underlag vid kommunala beslut.

Hur nya eller förändrade beslut påverkar verksamheten bör också utvärderas och dokumenteras. Här har förvaltningen ett stort ansvar. Kontakterna mellan verksamheten och ledningsansvariga får inte reduceras till enbart skriftlig kommunikation. Lika viktigt är att dokumentationen utnyttjas som underlag för samtal mellan fritidshemmens personal och de ansvariga i nämnd och förvaltning.

I *samordningsansvaret* ligger att underlätta utbyte mellan olika fritidshem för att sprida vunna erfarenheter från olika delar av verksamheten och att uppmärksamma eventuella gemensamma problem. Det är också angeläget att möjligheterna för fritidshemmens samverkan med andra verksamheter inom bostadsområdet/kommundelen – lokal-, personal- och verksamhetsmässigt – inventeras så att de samlade resurserna kan utnyttjas på bästa sätt. De möjligheter som finns att samordna fortbildning och andra utvecklingsinsatser bör tas till vara.

Det *stödjande ansvaret* innebär att ge fritidshemmens personal stöd

och stimulans i arbetet och särskilt uppmärksamma de fritidshem där man har svårigheter att utveckla verksamheten. I detta ansvar ligger också att fortlöpande ta reda på och skapa förutsättningar för de insatser som kan behövas i form av handledning, fortbildning, vidareutveckling etc.

Förvaltningen

I förvaltningsledningen för barnomsorgen bör finnas personal med både teoretisk kunskap om och praktisk erfarenhet från fritidshemsområdet.

Ett ledningsarbete inriktat på information, utvärdering, samordning och stöd ställer krav på ledningspersonalens kompetens. Det gäller särskilt för den personal som har pedagogiska ledningsuppgifter, exempelvis barnomsorgsassistenten eller motsvarande. De bör fungera som viktiga resurser för planering och utvärdering av fritidshemmens pedagogiska verksamhet och vid utarbetande av utvecklingsplaner. Även i direkt stöd till föreståndare och personal kring pedagogiska frågor och samarbetsfrågor fyller de en viktig funktion. Deras arbete bör också innefatta långsiktigt och kvalificerat utvecklingsarbete. Fördelarna med att pedagogiska uppgifter integreras med andra ledningsuppgifter behöver vägas mot behov av specialisering och fördjupning.

Dokumentation och uppföljning av fattade beslut behövs på samtliga nivåer inom verksamheten. Ett särskilt ansvar faller på barnomsorgsassistenten eller motsvarande att förmedla och tolka budskap och erfarenheter mellan fritidshemmens verksamhet och de förtroendevalda, förvaltningsledningen och allmänheten. De måste känna till och kunna beskriva verksamhetens förutsättningar, problem och utvecklingsmöjligheter. Denna beskrivning utgör underlag för arbetet med riktlinjer, utvecklingsarbete och fortbildningsplanering. Ett viktigt led i uppföljningsarbetet är att stödja fritidshemmens utvärdering, dokumentation och arbete med utvecklingsplaner.

Förvaltningen ansvarar för att fritidshemmens utvecklingsplaner och annan dokumentation sammanställs som underlag för den löpande översynen av de kommunala riktlinjerna, för fortbildningsplaneringen och för andra ledningsinsatser.

Kompetensutvecklingen för ledningspersonalen måste stödjas genom vidareutbildnings-, fortbildnings- och handledningsinsatser.

Förvaltningspersonal behöver ha nära kontakt med kollegor med liknande arbetsuppgifter. I decentraliserade förvaltningar är det viktigt att skapa samarbetskanaler mellan kommundelarna. I små kommuner kan det vara lämpligt att söka samarbete med kolleger i andra

kommuner. Det kan gälla utbyte av erfarenheter och idéer men också en gemensam uppläggnings- och utbildningsinsatser och utvecklingsarbete.

Föreståndaren

Föreståndaren har ansvaret för ledningen vid det enskilda fritidshemmet. Det innebär ansvar för det pedagogiska arbetet, för ekonomi och personal. Föreståndaren ska bl a ge stöd och handledning till personalen och ansvara för att det pedagogiska arbetet planeras och utvärderas, samt för att en utvecklingsplan utarbetas.

Föreståndaren ansvarar också för att arbetsschema upprättas för personalen. Personalens arbetstider måste anpassas till den aktuella barngruppens vistelsetider och dagsprogram även om detta ibland kan innebära en konflikt i förhållande till personalens intressen.

I föreståndarens ansvar ingår att utifrån utvärdering av verksamheten och personalens önskemål bedöma såväl personalgruppens som de enskildas behov av fortbildning. Även behovet av andra verksamhets- och personalutvecklande åtgärder ska bedömas och formuleras. Föreståndaren behöver särskild kompetens för att kunna leda fritidshemmets pedagogiska verksamhet och för att kunna ta ansvar för arbetsledning och ekonomi.

Beslut som innebär förändrade arbetsuppgifter för föreståndaren, t ex utökat ansvar för budget och ekonomi, måste ytterst ha till syfte att förbättra föreståndarens möjligheter att leda och utveckla verksamheten.

Resurspersoner

Som stöd för det pedagogiska arbetet kan personer med specialkunskaper knytas till verksamheten. Deras uppgift är att genom *samarbete* med fritidshemmets personal öka personalens egna möjligheter att kunna utveckla verksamheten inom ett specialområde. Det kan gälla musik, teknik, drama, teater, film etc. Resurspersonerna kan ofta rekryteras från fritidshemmets personal. De behöver då nedsatt tjänstgöringstid i sitt ordinarie arbete och möjligheter att vidareutveckla sin speciella kompetens. Önskvärt är att resurspersonen kan förena specialuppdraget med sitt vardagliga arbete. Ibland krävs dock att särskilda tjänster inrättas permanent eller för en kortare tid.

Att ta tillvara personer med speciella kunskaper och intressen i verksamheten kan vara ett sätt att ge erfaren och kompetent personal uppmuntran och egna utvecklingsmöjligheter.

Ibland kan resurspersonerna rekryteras även från andra verksamhetsområden. Dessa personer behöver då ha eller få kännedom om fritidshemmets verksamhet.

Personal

Personalens utbildning

Fritidshemmets verksamhet bör ledas av pedagogiskt utbildad personal med praktisk erfarenhet från området. När det gäller personal som arbetar i barngrupperna har socialstyrelsen uttryckt sin uppfattning om personalens utbildning och sammansättning i annat sammanhang (Utvecklingsplan för barnomsorgen, rapport till regeringen, 1982).

För arbetet med barn med annan språk- och kulturtillhörighet kan tvåspråkig personal behövas. Även om barnen får sin hemspråksundervisning i skolan är det viktigt att de också i fritidshemmet får stöd för sin ursprungskultur.

När barn med handikapp finns i grupperna kan det behövas personal med specialpedagogisk utbildning.

En förutsättning för att unga människor ska söka sig till utbildning och arbete inom fritidshemsområdet är att den yrkesverksamma personalen, fritidspedagoger och barnskötare, känner yrkesstolthet och arbetsglädje samt att det finns möjligheter till vidareutveckling inom arbetet. Annars riskerar verksamheten att drabbas av svårigheter med nyrekrytering och av tidiga avgångar från yrket. Detta kan leda till en personalomsättning som förhindrar stabilitet och kontinuitet i verksamheten.

Personaldimensionering

Tillräckligt med väl utbildad personal är en förutsättning för en verksamhet i enlighet med det pedagogiska programmets intentioner. Förutsättningarna i barngrupperna varierar från grupp till grupp och från en tid till en annan. Personaldimensioneringen måste anpassas till de behov som finns i varje barngrupp.

Barnantalet i gruppen är inte det enda kriteriet att ta hänsyn till vid beräkning av personalbehovet. Barnens ålder och vistelsetider, fritidshemmets öppethållande, lokalernas och den närliggande miljös förutsättningar liksom personalens utbildning och erfarenhet är andra faktorer som bör vägas in när det gäller att ta ställning till personaldimensioneringen. Ett minimikrav är att en vuxen inte ska arbeta ensam i fritidshemmet när större delen av barngruppen finns där.

Personalen kan behöva utökas när barn som behöver särskilt stöd finns i grupperna. Behovet av en sådan förstärkning måste prövas i varje enskilt fall.

Verksamheten är beroende av en välfungerande vikarieorganisation. Barnens behov av kontinuerliga och stabila vuxenrelationer måste vara vägledande för hur vikarieorganisationen och lokala bestämmelser om tjänstledighet utformas.

Personalens planering

Personalens planering av det pedagogiska arbetet är en förutsättning för en medveten och målinriktad verksamhet. Planeringen kräver kompetens och särskilt avsatt tid. Personalens möjligheter att planera, utvärdera och utveckla sitt arbete påverkas av personaldimensionering, samverkan med andra verksamheter och schemaläggning.

Det är angeläget att personalens arbetstider förläggs så att all personal som arbetar i barngrupp får tid till såväl gemensam som enskild planering. Föreståndaren ansvarar för att verksamheten planeras och utvärderas och att en utvecklingsplan utarbetas. Särskild tid bör avsättas för en årlig övergripande planering och utvärdering av verksamheten.

Barngruppen

Gruppsammansättning, gruppstorlek m m

Barnen bör erbjudas plats i fritidshem som ligger i nära anslutning till deras hem och skola. För att underlätta samarbetet med skolan bör barn från samma klass så långt det är möjligt erbjudas plats i samma fritidshem.

För att barnen i fritidshemmen ska kunna utveckla djupa och stabila relationer både till andra barn och vuxna behöver de ha en fast grupp-tillhörighet och regelbundet delta i verksamheten. En viss gemensam daglig vistelsetid bör så långt det är möjligt gälla för alla barn i gruppen. Föräldrar, barn och personal bör tillsammans komma överens om lämpliga tider för barnet. Föräldraledighet eller föräldrars arbetslöshet ska inte behöva innebära att barnens fritidshemsvistelse avbryts.

Att ha jämnåriga kamrater betyder mycket för barn i skolåldern. Samtidigt är det viktigt att barnen får möjlighet att umgås med såväl yngre som äldre kamrater. Med hänsyn till att barnen under skoldagen i huvudsak vistas i åldershomogena grupper bör man inom fritidshem-

mens verksamhet försöka tillgodose barnens behov av kamrater i olika åldrar.

En någorlunda jämn spridning av åldrarna bör eftersträvas i alla former av åldersblandade barngrupper. Om det inte finns förutsättningar för en differentierad ålderssammansättning kan det vara lämpligt att pröva en annan grupporganisation.

För grupp känsla och kontinuitet i verksamheten är det viktigt att det inte sker alltför stora eller snabba förändringar i barngruppen eller i personalgruppen. Vid beslut om barngruppernas storlek måste man ta hänsyn till barns behov av särskilt stöd, barnens åldrar och vistelsetider, lokalernas utformning och upptagningsområdets sociala struktur. Kommunerna har ansvar för att kvaliteten inte eftersätts vid förändringar av antalet barn eller personal i grupperna.

Barn som behöver särskilt stöd

Barn som av olika skäl är beroende av särskilt stöd för sin utveckling har lagstadgad rätt till förtursplats i fritidshem. Enligt socialtjänstlagen ska dessa barn få det stöd de behöver. Kommunen ansvarar för att personalen får den handledning eller konsultation som behövs och erforderliga resurser för att kunna tillgodose barnens behov och ta tillvara deras utvecklingsmöjligheter.

Inom förvaltningsledningen bör det finnas någon som ansvarar för de barn inom barnomsorgen som behöver särskilt stöd. Den ansvarige ska noga förbereda placeringen av barnen genom att bedöma barnets behov, fritidshemmets möjligheter och beredskap att ta emot och ge barnet adekvat hjälp och stimulans samt bedöma behovet av speciella insatser.

Detta kräver samarbete både med föräldrarna, skolans personal och andra som möter barnet. I de flesta fall behövs en individuell plan som beskriver vilket stöd barnet måste få samt hur och av vem stödet ska ges. Där ska också anges om det behövs någon form av personalförstärkning och syftet med den, hur det fortsatta samarbetet ska bedrivas och hur arbetet ska följas upp. Vissa barns behov av stöd är sådana, att den ordinarie personalen vid fritidshemmet inte räcker till. Då man beslutar om personalförstärkning krävs att syftet är klart definierat. Även sådan extra personal ska ha utbildning för arbete i fritidshem.

I de fall barnet behöver en personlig assistent är det angeläget att samma assistent kan följa barnet hela dagen, oavsett om det är inom skolan eller fritidshemmet. Det behövs en samverkan mellan förvaltningarna som kan lösa organisatoriska och ekonomiska frågor.

Vid placering av barn som behöver särskilt stöd bör uppmärksammas att en del barn kan vara särskilt beroende av kontinuitet i kontak-

terna, möjlighet till överblick och begränsning av intrycken, varför de behöver vistas i *mindre grupper*.

För barn med psykisk utvecklingsstörning behöver fritidshemmet etablera samarbete med särskolan. Man måste tidigt planera för deras omsorgsbehov efter tolv års ålder. Det kan vara aktuellt för dem att fortsätta sin fritidshemsvistelse även efter tolvårsåldern, men ibland är det bättre att ordna andra former av fritidsverksamhet för dessa barn i kommunen. Här behövs samverkan mellan kommun och landsting.

För att fritidshemsplaceringen verkligen ska bli det stöd som avses måste fritidshemmets personal få möjlighet att känslomässigt och praktiskt förbereda sig för att ta emot barnet. Även personalens behov av fortbildning och handledning bör uppmärksammas.

Personalen måste få möjlighet att utveckla sin kunskap kring de aktuella barnen. De behöver tillgång till kvalificerat stöd genom handledning, konsultation och fortbildning.

Föreståndaren är den som i första hand ska ge personalen stöd och handledning i det pedagogiska arbetet med barnen och i samarbetet med barnens föräldrar. I förvaltningsledningen bör det om möjligt finnas personal med specialpedagogisk kunskap. Samarbete med landstinget behövs kring barn med olika handikapp. Psykosocial konsultation ger möjlighet till överblick och reflektion samt hjälp att lösa problem och komma vidare i arbetet med barngruppen eller samarbetet med föräldrarna.

I arbetet med barn som har svårigheter och i samarbetet med deras föräldrar måste personalen vara klar över vad som ligger inom den egna yrkesrollen och i vilka sammanhang de stödresurser som finns utanför fritidshemmet ska träda in.

Fritidshemmen bör sträva efter en god samverkan med andra verksamheter i samhället som har till uppgift att stödja och arbeta för barn och familjer. Samverkan med skolan är särskilt viktig för barn som behöver särskilt stöd. Skolhälsovårdens personal och även personal från barn- och ungdomspsykiatri samt socialsekreterare kan vara viktiga samarbetsparter.

Arbetet med barn som kräver särskilda insatser innebär möjligheter för personalen att ständigt utvecklas, få värdefulla kunskaper och erfarenheter och höja sin yrkeskompetens, förutsatt att de får det stöd som behövs.

Barn från olika kulturer

Barn som lever både med sin familjs ursprungskultur och den svenska kulturen måste få stöd för att utveckla både föräldrarnas språk och kultur och det svenska språket. Fritidshemmen måste i sitt arbete ta hänsyn till barnens dubbla kulturella tillhörighet. Målet är att dessa

barn ska bli aktivt tvåspråkiga och känna stolthet över sin egen kultur.

I förvaltningsorganisationen bör det finnas någon som ansvarar för invandrar-, flykting- och minoritetsbarn inom barnomsorgen och som har särskild kompetens för sin uppgift.

Barnens fritidshemsvistelse bör planeras tillsammans med föräldrarna och skolan. I planeringen ingår en bedömning av fritidshemsplaceringen och hur barnet bäst ska stödjas i sitt modersmål och i svenska språket och bli delaktig i båda kulturerna. Planeringen bör också innefatta vilken form av fortbildning, handledning och stöd personalen behöver i arbetet med barnet samt hur uppföljning ska göras.

Beroende på barnens behov och föräldrarnas önskemål måste olika modeller för barngruppernas och personalens sammansättning förekomma. Hänsyn måste tas till barnens språktillhörighet, vistelsetid i Sverige och deras specifika bakgrund. Om möjligt bör flera barn med samma kulturella tillhörighet placeras i samma grupp. På detta sätt ökar möjligheterna att stödja såväl barnets kulturella som språkliga utveckling.

Det är värdefullt om personer med kompetens i barnens hemspråk och kultur kan knytas till fritidshemmen. I synnerhet då barnen talar dålig svenska har de behov av någon som talar deras språk och därmed utgör en trygghet för barnen och en hjälp för den svenska personalen i deras kontakter med både barnen och föräldrarna.

Att arbeta med barn från olika kulturer, att samarbeta med tvåspråkig personal, möta invandrar- eller flyktingföräldrar och att samtala genom tolk ställer speciella krav på fritidshemmens personal. Personalen måste få erforderliga kunskaper och adekvat stöd och handledning i detta arbete.

Personal som ska arbeta med invandrar- och flyktingbarn måste få möjlighet att förbereda sig för att ta emot dessa barn. De behöver kunskap om familjernas ursprungskultur, om innebörden av att utvandra eller fly från sitt land och vilka konsekvenser det medför för familjerna och barnen. De behöver också vara medvetna om vad som händer i mötet mellan olika kulturer, om sin egen kulturella identitet och roll som förmedlare av svensk kultur och det svenska språket.

Den ansvarige inom kommunens ledningsorganisation bör vid sidan av föreståndaren fungera som personalens stöd i arbetet med barn från olika kulturer. Det innebär att vid behov vara en länk mellan den ordinarie personalen och barnens hemspråkslärare i skolan och i samarbetet med barnens föräldrar.

Samverkan mellan kommuner kring fortbildning, rekrytering av tvåspråkig personal etc, är av stort värde när det gäller språkgrupper med få barn.

Fortbildning, vidareutbildning, personalutveckling

En kontinuerlig fortbildning är nödvändig för att vidmakthålla och utveckla personalens kompetens och för vidareutveckling av verksamheten.

Det pedagogiska programmet ställer delvis nya krav på fritidshemmets personal liksom på ledningspersonalen. En starkare betoning av verksamhetens pedagogiska kvalitet kan kräva ökade fortbildningsinsatser i frågor som rör mål, barns utveckling, innehåll och arbetsätt.

Vid kommunens planering av fortbildningsinsatser bör 30 timmars fortbildning per år för varje anställd inom barnomsorgen betraktas som ett riktmärke. Vissa personalgrupper, t ex ledningspersonal och resurspersoner, kan dock behöva mer.

Kommunen kan även behöva uppmuntra ledningspersonal till vidareutbildning och underlätta möjligheterna att genomföra den. Det gäller främst föreståndare, barnomsorgsassistenten, resurspersoner och pedagogkonsulenter. Det är också angeläget att kommunen försöker underlätta för personal som arbetar i barngrupp att genomgå vidareutbildning, dels för att underlätta framtida rekrytering av resurspersoner och ledningspersonal, dels för att höja den samlade kompetensnivån för personal i direkt barngruppsarbete.

Personalutveckling

Det är viktigt att ta tillvara personalens erfarenheter som underlag för beslut om kommunala riktlinjer, fortbildning, utvecklingsinsatser. Här kan t ex fritidshemmets utvecklingsplaner utnyttjas. Vidare kan personalens kunskaper tas tillvara genom att de är med i arbetsgrupper och används som resurspersoner.

Erfarenhetsutbyte och samarbete mellan fritidshem är en form av personalutveckling. Genom auskultationer, gemensamma aktiviteter och genom att sprida information om olika utvecklingsarbeten kan personalen få nya kunskaper och erfarenheter och inspiration att utveckla sitt eget arbete i barngruppen.

Stöd och handledning bör vid behov erbjudas personalen. Det kan ges av såväl föreståndaren som av pedagogiskt ansvariga inom förvaltningen och av erfarna kolleger.

Ett led i personalutvecklingen kan vara att föreståndarna har planeringssamtal med personalen. Genom dessa samtal kan verksamhetens och personalens utvecklingsbehov vägas samman i den utveck-

lingsplan som bl a ska uttrycka fritidshemmets behov av stöd och fortbildning.

Fortbildningsplanering

För att fortbildningen ska fungera och leda till utveckling krävs en långsiktig planering. Det pedagogiska programmet, kommunens riktlinjer och det behov av fortbildning som personalen ger uttryck för i utvecklingsplanerna behöver vägas samman i kommunens planering.

En grundläggande förutsättning är att all personal får kunskap och information om det pedagogiska programmet för fritidshem och om kommunens riktlinjer för den pedagogiska verksamheten.

Det är angeläget att fortbildningen inriktas på att fördjupa personalens kunskaper om hur mål, barnens utveckling och deras sociala och kulturella villkor samt innehåll och arbetssätt kan sammanvägas i en pedagogisk verksamhet. Planeringen av verksamheten och arbetet med utvärdering och utvecklingsplaner bör särskilt uppmärksammas. Föräldrasamarbete och arbete med barn som behöver särskilt stöd och barn från andra kulturer är ytterligare exempel på områden där det kan krävas fortbildningsinsatser.

Fortbildningen måste planeras så att den stöder kommunens strävan att etablera en god och likvärdig kvalitet vid alla fritidshem och tillgodoser de enskilda arbetslagens intressen och behov av utveckling. Den kommunala ledningen har huvudansvaret för att fortbildning initieras, planeras och genomförs. Det bör dock finnas utrymme för personalen i fritidshemmen att själva ta initiativ till fortbildning. I utvecklingsplanen bör personalen ange aktuella behov och intressen av fortbildning. Kommunen kan dessutom erbjuda fortbildning med olika innehåll där personalen i fritidshemmen har valmöjligheter.

En del fortbildning kan vara gemensam för all personal medan annan fortbildning kan riktas till speciella kategorier eller enskilda. Det behövs också fortbildning där fritidshemmens personal deltar tillsammans med personal från andra verksamheter, t ex skola, fritidsgårdar, parklek, förskola, barnhälsovård och socialt arbete i bostadsområdet. Personer med specialkompetens, så kallade resurspersoner, kan vara en särskild tillgång inom planering och genomförande av fortbildning. För att de ska kunna stimulera andra behöver de själva ges stöd genom fort- och vidareutbildning inom sitt område.

För fortbildningens genomförande bör kommunerna samarbeta med och utnyttja de resurser som kan finnas inom olika institutioner och verksamheter i kommunen och inom högskolan. Möjligheterna till samordning med andra kommuner bör också uppmärksammas.

Kommunalt utvecklingsarbete

Det pedagogiska programmet aktualiserar behovet av utvecklingsarbete kring fritidshemmens verksamhet i form av såväl *särskilda projekt* som *vardagligt utvecklingsarbete*. Särskilda projekt har en tydlig organisation med projektledare, projektbeskrivning och extra resurser av olika slag. Det vardagliga utvecklingsarbetet sker i skiftande former och utan extra resurser eller särskild organisation.

Intresse och kraft har under många år lagts ned på organisatoriska frågor som barngruppernas sammansättning och storlek, personaldimensionering, lagarbete och miljöutformning. Här finns en relativt god erfarenhets- och kunskapsgrund att bygga på när det gäller att vidareutveckla fritidshemmen.

Utvecklingsarbetet kring fritidshemmens innehåll har hittills i stor utsträckning bedrivits av personalen i fritidshemmen. Först på senare år har ledningsfrågor när det gäller den inre verksamheten uppmärksammas.

Ofta förknippas utvecklingsarbete med begrepp som förnyelse och förändring. Utvecklingsarbete inom fritidshemmen behövs dock också för att befästa de erfarenheter man vunnit och det man kommit fram till som användbart och verkningsfullt i det praktiska arbetet.

Utvecklingsarbetet måste utgå från varje fritidshems speciella situation. Ledningspersonalens möjligheter, tid och kompetens att följa det vardagliga arbetet, samordna och ge stöd och information är ett av ledningens viktigaste medel för att påverka utvecklingen inom fritidshemmen.

Det är också en viktig uppgift för ledningen att utveckla former för att ta till vara och sprida de erfarenheter som vunnits. Personalens egen dokumentation är här ovärderlig och behöver utvecklas.

En förutsättning för utvecklingsarbete är att det finns tillräckliga resurser vad gäller personal, ekonomi, lokaler och material.

Kopplingen mellan fortbildning och utvecklingsarbete måste uppmärksammas. En fortbildning som upplevs som användbar i det vardagliga arbetet ger stora möjligheter att inspirera till utvecklingsarbete. I detta sammanhang måste framhållas vikten av att ta vara på kunnig och erfaren personal som resurspersoner.

För att kunna planera och initiera utvecklingsarbete är det nödvändigt att inventera utvecklingsbehoven inom fritidshemmen, lyfta fram aktuella problem och eftersatta områden som bl a aktualiseras i fritidshemmens utvecklingsplaner. En sådan inventering bör årligen ingå i förvaltningsorganisationens arbete. Med denna inventering som underlag kan politikerna ta ställning till vilka områden utvecklingsarbetet i första hand bör koncentreras på.

Förväntningarna och ambitionerna måste hållas på rimliga och rea-

listiska nivåer. Det gäller både för ledningen och för personalen i verksamheten. Utvecklingsarbetet löser inte alla problem. Däremot kan frågor fördjupas och ställas på andra sätt – och nya idéer och förslag växa fram.

Såväl ledningspersonalen som fritidshemmets personal har behov av fort- och vidareutbildning för att kunna bedriva lokalt utvecklingsarbete.

Handledning och konsultation

Fritidshemspersonalen ställs ibland inför situationer där de egna kunskaperna och erfarenheterna inte räcker till eller då man behöver hjälp av någon som kan se nya lösningar ur ett annat perspektiv. Det bör finnas en organisation för stöd till personalen genom handledning och konsultation.

Handledning kan ges av föreståndare och vid behov också av ansvariga inom kommunens ledningsorganisation, som barnomsorgsassistent, invandrar- och handikappkonsulent eller liknande. Handledningen kan röra arbetet med ett enskilt barn eller barngruppen i stort, samarbetet i arbetslaget eller samarbetet med föräldrarna. Kunskapsutveckling och möjlighet till vidareutbildning kan behövas för handledningsuppgifterna.

Konsultation innebär att experter med sina specialkunskaper hjälper fritidshemmets personal att förstå och hantera olika problem. Konsulterna kan t ex vara resurspersoner inom olika specialområden, psykologer och landstingets experter för barn med olika handikapp.

Handledning och konsultation ger inte bara hjälp i den aktuella situationen, utan har också effekt på längre sikt. Den ger personalen bättre beredskap att möta och hantera liknande situationer och även andra svårigheter i framtiden.

Fritidshemmet och föräldrarna

Samarbete mellan fritidshemspersonalen och föräldrarna måste vara en självklar del av arbetet. Det behövs en kontinuitet mellan hem och fritidshem för att verksamheten ska kunna utgå från barnens erfarenheter och livsvillkor.

Fritidshemmets personal ska ta initiativ till och upprätthålla kon-

takten med alla föräldrar samt uppmuntra och underlätta för dem att bli delaktiga i fritidshemmets verksamhet. Personalen ska beskriva verksamheten, dess mål och innehåll för föräldrarna samt ta vara på föräldrarnas synpunkter och önskemål.

Personalen måste använda olika samarbetsformer så att de kan nå alla föräldrar. En strävan måste vara att *öka föräldrarnas delaktighet och medinflytande* i verksamheten och dess utformning.

Personalen måste kunna få handledning och känna stöd i föräldrarbetet från föreståndare och annan ledningspersonal. Föräldrasamarbetet bör kontinuerligt utvärderas och är ett angeläget område för fortbildning och utvecklingsarbete.

Kommunal samordning, samverkan och samarbete

Den kommunala barnomsorgsledningen bör tillsammans med ledningen för skolan och kommunens fritids- och kulturverksamhet kartlägga förutsättningarna och *samordna* olika verksamheters resurser för 7–12-åringarna.

Föreståndaren på fritidshemmet har liksom barnomsorgsassistenten en viktig funktion när det gäller samordningen med andra verksamheter inom bostadsområdet eller kommundelen. Det kan gälla hur olika lokaler ska kunna utnyttjas bättre, när på dagen och under veckan olika verksamheter för åldersgruppen ska förläggas så att de kompletterar varandra, hur olika verksamheter ska *samverka* så att de kan stödja både varandra och barnen, hur olika personalkategoriernas yrkeskompetens bäst kan användas och hur en gemensam fortbildning ska utformas.

I ledningsansvaret ingår att uppmärksamma och försöka undanröja de hinder som kan finnas för *samarbete* mellan fritidshemmets personal och personal i andra verksamheter samt att skapa gynnsamma förutsättningar för ett bra samarbete i bostadsområdet eller kommundelen.

En förutsättning för samverkan och ett mer ingående samarbete är att berörd personal har tid avsatt till att möta företrädare för andra verksamheter. En annan förutsättning för att samverkan och samarbete ska kunna utvecklas positivt är att den bygger på ömsesidighet och respekt för både den egna och andra verksamheters grundfunktioner, yrkestraditioner och yrkeskompetenser.

Samverkan med förskolan

I förskolan har barnen deltagit i en verksamhet som bygger på samma grundsyn och mål som i fritidshemmet. Det är viktigt att fritidshemmet fortsätter det arbete som förskolan lagt grunden till. Detta innebär att fritidshemmet måste ha en nära kontakt med förskolan, främst i samband med barnens övergång till skola och fritidshem.

Samverkan med skolan

Skolan är en viktig samarbetspart för fritidshemmen. Oberoende av om samlad skoldag tillämpas i kommunen eller ej, måste samverkan mellan skola och fritidshem utvecklas såväl mellan förvaltningarna som mellan fritidshemmens och skolans personal. Det bör i detta sammanhang uppmärksammas att regeringen särskilt tagit ställning till att skolan och ansvariga för fritidshemmen ska samråda inför schemalagningen av lågstadiesbarnens arbete i skolan.

Både kommunens barnomsorgsplanering och fritidshemmens samverkan med skolan underlättas om skolan börjar och slutar på samma tider alla veckodagar.

En förutsättning för att samverkan ska lyckas är att kommunen fastställer tydliga mål för samverkan mellan fritidshem och skola. Syftet med samverkan bör framgå av de kommunala riktlinjerna för fritidshemmens verksamhet och den lokala arbetsplanen för skolan.

En annan förutsättning är att skolans och fritidshemmens personal har tid för samarbete och att de träffas regelbundet.

Samverkan med andra verksamheter

Det är viktigt att fritidshemmet samverkar med olika verksamheter i närmiljön. Sådan samverkan kan bidra till att olika verksamheter och miljöer blir tillgängliga för barnen i fritidshemmet. Samverkan bör ske dels mellan fritidshemmet och det lokala kultur-, fritids- och föreningslivet och närsamhällets service- och arbetsliv, dels mellan socialnämnd, kulturnämnd och fritidsnämnd.

För barn med handikapp kan samverkan med landstinget behövas. Då det gäller sociala och ekonomiska svårigheter i familjerna kan samarbete med individ- och familjeomsorgen inom kommunens socialtjänst vara aktuell.

Viktiga samarbetspartners finns i högskolans fritidspedagogutbildningar och andra högskoleinstitutioner. Samarbetet kan omfatta uppläggnings- och genomförande av olika utredningar samt fortbildnings- och utvecklingsarbete. Genom ett utvecklat samarbete kan

kommunerna få del av kunskaper som finns inom högskolans utbildning och forskning. Samtidigt bidrar samverkan till att göra högskolans arbete mer anpassat till verksamhetens och kommunernas faktiska problem och utvecklingsbehov. Samarbetet är också viktigt för att fritidspedagogutbildningen ska kunna förbereda de studerande för den situation de möter efter utbildningen.

Lokaler, miljö och material

Fritidshemmens inre och yttre miljö bör vara utformad så att den blir ett stöd för den pedagogiska verksamheten. I fritidshemmet bör finnas utrymme för arbete, lek och aktiviteter i både större och mindre grupper och dessutom utrymme för avskild lek och vila. Barn i skolåldern ställer andra krav på lokalerna än barn i förskoleåldern. De yngre skolbarnen uppehåller sig fortfarande framför allt på fritidshemmet och i dess närmaste omgivning. De äldre skolbarnen däremot har behov av att röra sig inom ett större område varvid fritidshemmens behov av kompletterande lokaler och miljöer blir mer tydligt.

För att en samverkan mellan fritidshem och andra verksamheter som skola och fritidsgård ska kunna utvecklas krävs att verksamheternas lokaler ligger nära varandra. En kommunal samordning av lokalresurser utifrån både de gemensamma och de enskilda verksamhetsbehoven bör också göras.

Fritidshemmens lokaler, dess inredning och utrustning bör vara så anpassbara som möjligt. Lokalerna bör kunna användas mångsidigt och kunna varieras och påverkas av barn och personal utifrån aktuella intressen och behov. Olika verkstadsaktiviteter – träslöjd, textilslöjd, keramik, teknik, – samt musikaktiviteter av olika slag, dans, teater och bollspel ställer krav på den fysiska utformningen. Det gäller dimensionering, inredning, utrustning och material, lämpliga samband mellan lokaler etc.

Bra lokaler och lekmiljöer kan stimulera verksamheten, inbjuda till kontakter och samvaro. Hälsosamma och naturliga material bör användas i såväl byggnaden som i inredning och utrustning. Alla barn och vuxna behöver rymliga, tillgängliga och anpassbara utrymmen, goda hygieniska förhållanden liksom goda luft-, ljud- och ljusförhållanden ute och inomhus. För handikappade barn, som behöver någon form av extra stöd, kan en speciell anpassning av miljön behöva göras för att dessa barn ska kunna delta som andra i den dagliga verksamheten.

Fritidshemmet bör ingå som en del av barnfamiljernas närmiljö. En bra planering för barn bör ta tillvara de socialt och geografiskt naturliga områdena i kommunen. Sådana områden delas ofta av förvalt-

ningsmässiga skiljelinjer, men i barns ögon bildar de enheter. De viktiga erfarenheterna finns främst hos dem som känner barnen och deras livssituation och som dagligen är verksamma i närmiljön, dvs personal i barnomsorg, skola, förenings- och kulturverksamheter, föräldrar och i hög grad barnen själva. Dessa erfarenheter bör tas tillvara i arbetet med barnomsorgsplaner, kommunala riktlinjer, sociala områdesbeskrivningar och handlingsprogram.

Vid kommunens planering av fritidshemmens lokaler, utemiljö och material bör särskild uppmärksamhet ägnas åt fritidshemmens skiftande förutsättningar och behov. Utöver gemensamma krav på goda utrymmen ute och inne och en fast basutrustning behöver varje fritidshem ha möjlighet att göra kompletteringar utifrån barngruppens behov. Förutsättningarna för olika fritidshem kan göras mer likvärdiga genom medel för kompletterande utrustning för transporter och studiebesök och genom tillgång till kompletterande lokaler, miljöer och verksamheter – simhall, skolans slöjdsal, gymnastikhallar, fotbollsplaner, isbanor m m.

Kommunala riktlinjer

Socialnämnden ansvarar för att riktlinjer för den pedagogiska verksamheten utarbetas utifrån de mål som riksdagen formulerat och med socialstyrelsens pedagogiska program som vägledning. Riktlinjerna ska utgöra en sammanvägning av kvalitets- och resursaspekter och vara politiskt fastställda i kommunen.

I det följande anges vissa generella principer för kommunernas arbete med riktlinjerna. Principerna är i stort tillämpliga för hela barnomsorgsområdet.

Riktlinjernas status och karaktär

De kommunala riktlinjerna är ett viktigt instrument för att utveckla fritidshemmen och förverkliga intentionerna i det pedagogiska programmet. Syftet är att ange förutsättningarna för personalens pedagogiska arbete och planering. Det pedagogiska programmet är vägledande för kommunens ställningstaganden. I vilken utsträckning programmets ställningstaganden behöver upprepas, preciseras eller anpassas till de lokala förutsättningarna kan bara bedömas i den enskilda kommunen. Utifrån kunskapen om den egna verksamhetens villkor och problem samt vad som speciellt präglar kommunen, kan man i riktlinjerna besluta om en viss lokal anpassning av innehållet i fritidshemmens verksamhet.

De värdemässiga mål som gäller för fritidshemmen har angivits i socialtjänstlagens portalparagraf. Dessa övergripande mål måste ständigt hållas aktuella och deras konkreta innehåll diskuteras. Kommunen kan utifrån en sådan diskussion fatta beslut om konkreta mål för verksamheten och ange förutsättningar för fritidshemmens personal att arbeta enligt intentionerna i det pedagogiska programmet.

Arbetet med de kommunala riktlinjerna kräver att både de förtroendevalda och förvaltningsledningen känner till verksamhetens aktuella problem och utvecklingsbehov. En sammanställning behöver därför göras av personalens egna beskrivningar i utvecklingsplaner och andra dokument. Även föräldrarnas och barnens uppfattningar om verksamhetens situation och behov kan behöva kartläggas.

Med utgångspunkt i denna kunskap kan riktlinjer omprövas och en bedömning göras av vilka insatser som är nödvändiga för att verksamheten eller delar av verksamheten ska utvecklas.

Varje kommun måste ta ställning till hur de olika medel som man förfogar över ska utnyttjas för att utveckla fritidshemmen. En rad politiska beslut och åtgärder påverkar personalens möjligheter att utforma verksamhetens innehåll. Det är viktigt att sådana beslut kontinuerligt granskas och omprövas med hänsyn till hur de påverkar fritidshemmens pedagogiska arbete.

Riktlinjerna kan antingen vara ett separat dokument eller ingå som en mål- och kvalitetsbeskrivande del i barnomsorgsplanen. Arbetet med kommunala riktlinjer är inte enbart en fråga om att utarbeta dokument. De som arbetar med riktlinjerna får genom själva processen en ökad kunskap genom de diskussioner och de överväganden som ligger till grund för arbetet. När riktlinjerna utformas är det viktigt att anställda, föräldrar och berörda organisationer är delaktiga.

Riktlinjernas innehåll

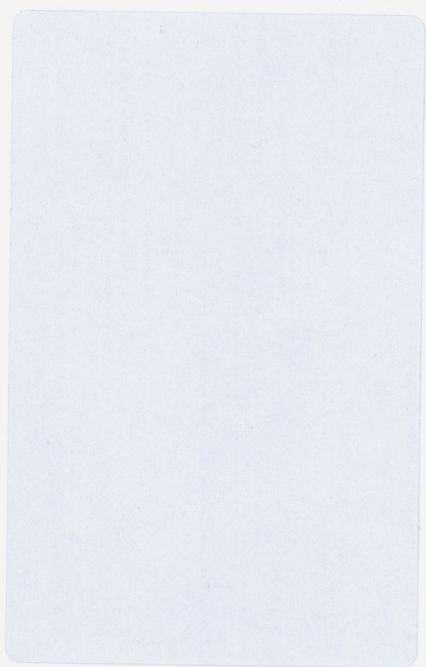
Inledningsvis bör riktlinjernas status och karaktär klargöras. Sambandet mellan pedagogiskt program, riktlinjerna och fritidshemmens planering av den pedagogiska verksamheten bör anges.

En bedömning av fritidshemmens inre verksamhet bör ligga till grund för kommunens överväganden. Utifrån det pedagogiska programmet, fritidshemmens utvecklingsplaner, lokala behov och förutsättningar bör man formulera en ambition för utvecklingen av fritidshemsverksamheten på kort och lång sikt. Aktuella utvecklingsområden bör anges liksom vilka ledningsinsatser som kan komma att behövas.

Former för personalens och föräldrarnas deltagande i det fortlöpande arbetet med utveckling och revidering av riktlinjerna behöver fastläggas.

Kommunen bör i de kommunala riktlinjerna ta ställning till

- förvaltningens organisation och arbets sätt
- arbetsuppgifter, ansvarsfördelning och krav på kompetens inom förvaltningen
- föreståndarnas ansvar och uppgifter
- behovet av resurspersoner samt förutsättningar för och inriktning av deras insatser
- vilken tid och vilket stöd som ska stå till förfogande för fritidshemspersonalens planering och utvärdering av fritidshemmets verksamhet
- personalsammansättning och personaldimensionering samt principer för tilldelning av extra personalresurser
- personalens kompetens och introduktion
- hur fortbildningen ska utformas på både kort och lång sikt
- intagningsprinciper och principer för barngruppernas sammansättning och storlek samt fritidshemmets öppethållande och barnens vistelsetider
- principer för när förtur ska beviljas och hur stödet till barn med behov av extra stöd ska utformas. Dessa riktlinjer kan behöva utarbetas i samarbete med skolan, landstingen och socialförvaltningens individ- och familjeomsorg
- hur stödet till barn från invandrar- och minoritetsgrupper skall utformas (förtur, organisationsformer, grupsammansättning samt behovet av stöd för barnens egen ursprungskultur)
- hur samverkan mellan fritidshem och föräldrar ska utvecklas, (även barns och föräldrars introduktion i fritidshemmet)
- hur samverkan mellan skolan och fritidshemmen ska utformas, (riktlinjerna bör utarbetas i samarbete mellan socialnämnd och skolstyrelse)
- hur fritidshemmet ska samverka med andra verksamheter, (riktlinjerna bör utarbetas i samarbete med nämnderna för kultur, skola och fritid)
- principer för fritidshemmets lokaler och utemiljö och för hur medel för kompletterande utrustning, transporter, studiebesök och liknande ska fördelas mellan olika fritidshem
- vilka områden inom fritidshemmen och ledningsorganisationen som bör bli föremål för utvecklingsarbete.

I serien **Allmänna råd från socialstyrelsen** publiceras skrifter som

- ger råd och rekommendationer som vägledning inom socialstyrelsens verksamhetsområden.
- uttrycker socialstyrelsens policy.

Serien riktar sig huvudsakligen till landsting, kommuner och andra myndigheter samt personal inom hälso- och sjukvården och socialtjänsten.

- 1986:1 Samordnad äldreomsorg - Boende, service, vård
1986:2 Individinriktade insatser i invandrarfamiljer
1986:3 Mammografiscreening - Hälsokontroll för tidig upptäckt av bröstcancer
1986:4 Handläggning av asbestfrågor i byggnader
1986:5 Barn och unga i familjehem
1986:6 Barns språkmiljö - noteringar inom mödra- och barnhälsovården
1987:1 Kommunernas barnomsorgsplanering 1988-92 - Statistik den 31 december 1986. Barnomsorgsplan 1988-92
1987:2 Psykiatrisk katastroforganisation
1987:3 Pedagogiskt program för förskolan
1987:4 Diagnostik av dammlunga förorsakad av kvarts och asbest
1987:5 Smittskyddslagens tillämpning vid veneriska sjukdomar - särskilt HIV/AIDS
1987:6 Antikonception - aktuella preventivmetoder
1987:7 Människans död - Information till vårdpersonal
1988:1 Kommunernas barnomsorgsplanering 1989-93 - Statistik den 31 december 1987. Barnomsorgsplan 1989-93
1988:2 Termiskt inomhusklimat
1988:3 Tandhälsovårdsprogram för vuxna
1988:4 Kommunala familjedaghem
1988:5 Förebyggande åtgärder mot klamydia
1988:6 Att fastställa faderskap
1988:7 Pedagogiskt program för fritidshem

Skrifterna kan köpas från

Fritzes, Kundtjänst, 106 47 Stockholm.

Fax 08-20 50 21. Tfn 08-690 90 90.

Förteckning över skrifter utgivna i socialstyrelsens allmänna publikationsserier kan rekvireras från Socialstyrelsens distributionscentral, 106 30 Stockholm.

Socialstyrelsen

ISBN 91-38-11059-8
ISSN 0280-0667